

MANUALIA

Krešimir Peračković

**SOCIOLOGIJA
DRUŠTVENIH
PROMJENA**

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA**

Krešimir Peračković

SOCIOLOGIJA DRUŠTVENIH PROMJENA

MANUALIA (mrežno izdanje)

Sv. 15

© Krešimir Peračković, 2020.

Nakladnik:

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb

Za nakladnika:

Prof. dr. sc. Pavo Barišić

Izvršni urednik:

Branko Ivanda

Recenzenti:

Prof. dr. sc. Stipan Tadić
Doc. dr. sc. Ivan Balabanić

Na temelju prihvaćenoga Plana nakladničke djelatnosti i pozitivnih recenzija ocjenjivača koje je bilo imenovalo, Povjerenstvo za znanstveno-nakladničku djelatnost Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu na 5. sjednici održanoj 28.–30. rujna 2020. odobrilo je objavu ove skripte kao nastavnoga materijala u obliku e-knjige i njegovo postavljanje na mrežne stranice Fakulteta.

ISBN 978-953-8349-06-5

Krešimir Peračković

SOCIOLOGIJA DRUŠTVENIH PROMJENA

Skripta

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Zagreb, 2020.

Sadržaj

Predgovor	5
Uvod: sociologija kao znanost o društvenim promjenama	7
1. Temeljne odrednice novijeg teorijskog pristupa društvenim promjenama	10
2. Piotr Sztompka: «Sociologija društvene promjene»	12
3. Alvin Y. So i Albert O. Hirschman: razvojni i regresivni aspekti društvenih promjena	22
4. Velika preobrazba: koncept marketizacije društva Karla Polanyia kao čimbenik društvene promjene	31
5. Ivan Rogić: tehnička modernizacija društva kao čimbenik društvene promjene	40
6. Jean Fourastié: tehnički napredak kao društveni čimbenik promjena u potrebama pojedince	45
Zaključak	55
Literatura	57

Predgovor

Ova skripta plod je nastave iz kolegija *Sociologija društvenih promjena*, koji se održava već desetak godina kao obavezni kolegij na diplomskom studiju sociologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Sudjelujući u brojnim znanstveno-istraživačkim projektima, većinom na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, susretao sam se često s jednim problemom već kod teorijske konceptualizacije kao početnog koraka istraživačkog procesa u istraživanjima društvenih promjena u Hrvatskoj. Temeljno je pitanje uvijek bilo kako razmatrati neki aktualni društveni proces bez apriornih subjektivnih, svjetonazorskih i ideoloških kutova gledanja i sudova. Koju sociološku baštinu pri tom treba odabrati: funkcionalističke ili konfliktne teorije, fenomenološki ili pozitivistički pristup. Promatrajući medijske nastupe uglavnom istih kolega sociologa, koji su gorljivo zastupali i promovirali isključivo svoj subjektivni stav ili svjetonazor, na što apsolutno kao građani imaju pravo, pitao sam se - a gdje je tu sociologija? Može li se uopće konceptualizirati neka društvena pojava bez implicitnog stigmatiziranja od strane takvih sociologa koji bi istu proglasili "nazadnom" ili "progresivnom" pri tome namećući *ideološko* pod krinkom "sociološke ekspertize".

Potruga za tim odgovorima dovela me do dvojice autora s kraja 20. stoljeća koji su krenuli od istih pitanja, to su Alvin Y. So i Piotr Sztompka koji su ponudili makro i mikro modele za sociološku konceptualizaciju društvenih procesa koji dovede i do društvene promjene u nekoj od društvenih sfera: političkoj, kulturnoj i ekonomskoj. Oba autora su najprije napravila svojevrsnu inventuru dosadašnje sociološke baštine uz komparaciju klasičnih i suvremenih pristupa društvenih promjena, ponudivši svoje teorijske pojmove i koncepte iz kojih su razradili svoje teorijske modele kao polazne okvire za empirijska

istraživanja. Korištenje upravo tih modela u konceptualizaciji tranzicije u Hrvatskoj kao i postindustrijske transformacije se pokazalo vrlo adekvatnim, te se pri tom rodila ideja osmišljavanja jednog izvornog kolegija pod nazivom *Sociologija društvenih promjena* koji bi prezentirao takav znanstveni, objektivni, nepristrani i svake ideologije lišeni sociološki pristup. Stoga je i kao glavni cilj kolegija bio upoznati studente sa sociološkim teorijama o društvenim promjenama, polazeći od osnovnih socioloških pojmova i suvremenih teorija društvenih promjena pa do pristupa definiranju sociologije kao znanosti o društvenim promjenama. Tako koncipiran, kolegij pruža temeljne uvide u različite dimenzije i široki spektar čimbenika (povijesnih, političkih, kulturnih, tehnoloških, ekonomskih i ekoloških) koji dovode do društvenih promjena čime se stvara temelj za istraživanje socioloških pristupa razvoju kao glavnom predmetu ovog studijskog smjera. Kroz predavanja se obrađuju primjerice sljedeće teme: sociologija društvenih promjena-znanstveni diskurs nasuprot ideologiji progresa; društvene promjene kao predmet socioloških istraživanja; temeljne odrednice novijeg teorijskog pristupa i osnovni pojmovi u sociologiji društvenih promjena; razvojni i regresivni aspekti društvenih promjena; tranzicija u Hrvatskoj - primjer društvene promjene; suvremeni društveni pokreti i uloga sociologa između aktivizma i profesionalizma, itd.

Tekst koji obuhvaća ova skripta sadrži većinom one teme koji nisu pokrivene zadanom ispitnom literaturom a obrađuju se na predavanjima, pa je stoga i glavna svrha skripte da postane dio obavezne ispitne literature za kolegij.

Uvod: sociologija kao znanost o društvenim promjenama

Razmatrajući društveno-historijski okvir nastanka i razvoja sociologije, George Ritzer ističe kako sociologija proizlazi iz socijalnog okvira koji *istovremeno koristi kao osnovni predmet svog proučavanja* (Ritzer, 1997, 6), a njezin primarni interes jest upravo suočavanje sa posljedicama društvenih promjena. Kao početak velike povijesne prekretnice nakon koje sociologija i nastaje, autori najčešće navode Francusku revoluciju 1792., jer tim događajem zapravo započinje *doba društva* i nastajanja sasvim novih društvenih odnosa i društvenih struktura a proces *velike transformacije* počinje poprimati globalno obilježje, što traje još do danas (Polanyi, 1997). Prije tih događaja, društva unutar zapadne kulturne sfere su imala višestoljetnu, uglavnom statičnu društvenu strukturu feudalnog poretka, kao i relativno stabilne društvene vrijednosti, unatoč svim novim idejama koje su prodirale još i prije renesansnog razdoblja. No postojali su i neki važni dinamički elementi kao što su ratovi, osvajanja te migracije stanovništva uslijed tih događaja, geografska otkrića i prodiranje nekih novih elemenata kulture iz novog svijeta, mijene stilova u umjetnostima te poneko znanstveno otkriće koje i nije imalo sveopću primjenu, no makro-društvena struktura (politička i ekonomska) kao i sociokulturna sfera dotadašnjeg kršćansko-feudalnog svijeta su ostajali nepromijenjeni. Ipak, bitno je istaknuti da su dva temeljna i presudna elementa buduće društvene strukture, paralelno postojala i razvijala se unatoč takvom razmjerno statičnom društvu, a to su primjena nekih *tehničkih otkrića* u manufakturama i *razvoj tržišta*, lociranih uglavnom u tadašnjim gradovima. Dinamika nastanka i razvoja gradova i slobodnih građana, kao onog dijela stanovništva koje nije imalo status «nekretnine» kao primjerice kmetovi, predstavlja već donekle pripremljenu scenu na kojoj akteri političke revolucije tek igraju završni čin.

Dakle, nastankom takvog političkog i kulturnog okružja javljaju se i drugačiji društveni odnosi stvarajući sasvim novu strukturu koja se očituje u pojavi dosad nepostojećih društvenih skupina, slojeva i klasa. Osim toga, tada formalno-pravno i politički, postoji barem teoretska mogućnost socijalne mobilnosti: čovjek više nije «nekretnina», nije vezan za prostor ali ni za status - postaje horizontalno i vertikalno mobilan. Stoga je bitno obilježje postrevolucionarnih evropskih društava *promjenjivost i pokretljivost*, što npr. Sorokin definira kao *mobilitet koja podrazumijeva stalnu dinamiku odnosno imanentnu promjenu* (Sorokin, 1957, 645). Dinamično društvo je ono koje se imanentno mijenja a time stvara čitav niz posljedica koje ne samo što mijenjaju okolinu nekog socijalnog sustava već i sustav sam. Analizirajući socio-historijski kontekst nastanka i razvoja sociologije, Ritzer ističe 6 čimbenika društvene promjene: političke revolucije, industrijsku revoluciju i rast kapitalizma, nastanak ideje socijalizma, rast znanosti i smanjen utjecaj religije, za koje zaključuje da su ujedno i glavne društvene snage u razvoju sociologijske teorije (Ritzer, 1997, 6). Ako se pak razmotre izvorni tekstovi prvih tvoraca ideje o sociologiji kao znanstvenom pristupu *interveniranja* u društvenu stvarnost, bez obzira bili oni utopistički-revolucionarni (Saint-Simon, Marx) ili reformistički orijentirani (Comte, Spencer), jedan od temeljnih pojmova pomoću kojih definiraju sociologiju i njezin predmet jest upravo *društvena promjena*, definirana bilo kao Comteova *društvena dinamika*, Marxova *revolucija* ili Spencerova *socijalna evolucija*. Prema tome, društvena promjena jest istovremeno i historijski okvir i glavni predmet sociološkog istraživanja od samih početaka sociologije te stoga sociologija, usmjerena na proučavanje «promjenjive» društvene strukture, društvenih procesa i društvenih vrijednosti, ne bi ni imala svrhu u nekom statičnom društvu.

Možda je ključno pitanje u teorijskom sociološkom konceptualiziranju društvene promjene, u kojoj dimenziji društva se ona odvija: u društvenoj strukturi ili društvenim vrijednostima? A potom gdje započinje, kako utječe na strukturu a kako na vrijednosti, je li

njezin pokretač bila neka ideja, inovacija kao posljedica tehničkog razvoja ili pak interes neke nove elite koja teži vlasti? Društvena promjena u sociološkoj tradiciji pojednostavljeno prikazana ima zapravo dva generalna (i različita) pristupa koja se tiču *smjera* promjene, jedan je Weberov kulturalistički: *KULTURA* → *DRUŠTVENA STRUKTURA*, a drugi je Marxov ekonomsko-deterministički: *DRUŠTVENA (EKONOMSKA) STRUKTURA* → *KULTURA (NADGRADNJA)*. Osim analize *smjera* te promjene, u sociologiji je još od Saint-Simona i Comtea prisutna i analiza *tipa* promjene, odnosno načina na koji se neka promjena odvija u konkretnom historijskom kontekstu: jedan tip je društvena *reforma*, a drugi jest *revolucija*. A upravo na temelju ove tipologije društvenih promjena, razvijala su se kroz povijest sociologije i dva različita (često, ali ne i nužno) suprotstavljena makro-teorijska smjera: *konsenzualni i konfliktni*.

Ovaj rukopis neće ulaziti u detaljniji povijesni pregled socioloških teorija o društvenim promjenama, ali ono na što se odmah u početku mora ukazati, jest činjenica da postoji vrlo značajna razlika između klasičnih socioloških teorija društvene promjene i suvremenih teorija. Stoga će se najprije prikazati u čemu je osnova te konceptualne razlike što je nužno za nepristranu, znanstveno-neutralnu i objektivnu interpretaciju društvenih promjena. U prvom poglavlju prikazani su neki klasični i noviji sociološki teorijski pristupi društvenim promjenama kao jednom od najvažnijih predmeta sociologije. Drugo poglavlje je središnje i donosi osnovne teze Piotra Sztompke o sociologiji kao znanosti o društvenim promjenama. Treće poglavlje prikazuje neke razvojne i regresivne aspekte društvenih promjena u teorijama Alvin Y. So i Albert O. Hirschman. U četvrtom je poglavlju predstavljen koncept marketizacije društva Karla Polanyia kao čimbenik društvenih promjena a u petom koncept tehničke modernizacije društva Ivana Rogića. Posebno je izdvojena kao šesto poglavlje rasprava Jeana Fourastiéa o utjecaju tehničkog napretka na promjene koji ima učinke i na individualnoj razini osnovnih ljudskih potreba.

1. Temeljne odrednice novijeg teorijskog pristupa društvenim promjenama

Klasične teorije društvenih promjena bez obzira je li njihov fokus bio na promjenama u društvenoj strukturi ili sociokulturnoj dimenziji društva, poput primjerice Comteovog zakona o tri faze razvoja ljudskog duha¹, Spencerove teorije socijalne evolucije², ali i Marxovog pojma *revolucionarne prakse*³ kao mehanizma promjene u društvu odnosno promjene društva, nose u sebi klicu prosvjetiteljskog idealizma o promjeni bilo kao razvoju, napretku, odnosno evoluciji prema boljem, pravednijem, sretnijem društvu⁴, ili u krajnjem slučaju bar racionalnijem društvu, u Weberovom smislu značenju pojma racionalnost⁵. Dakle, društvenoj promjeni se češće implicitno pripisivalo pozitivno značenje i pozitivno je vrednovana, bez obzira na brojne negativne postrevolucionarne pa čak i reakcionarne posljedice koje ističe već i sam Comte.

Suvremeni teoretičari društvenih promjena, jasno ukazuju na taj, vrijednosni pa čak i ideološki moment u klasičnim teorijama. Tako npr. Piotr Sztompka, u svojoj analizi pojma *društveni proces* jasno razlikuje tri različita koncepta u proučavanju procesa društvenih

¹ Auguste Comte u prvom uvodnom predavanju svojeg Tečaja pozitivne filozofije, tvrdi kako je otkrio veliki osnovni zakon cjelokupnog razvitka ljudske inteligencije, koji se *sastoji u tome što svako od naših glavnih shvaćanja, svaka grana naših saznanja, prolazi postupno kroz tri različita teorijska stanja: teološko ili fiktivno stanja; metafizičko ili apstraktno stanje; naučno ili pozitivno* (Fiamengo, 1987, 273).

² Herbert Spencer u svom dijelu Prvi principi, socijalnu evoluciju definira kao porast broja pojedinaca integriranih u udruženom tijelu, kao porast mase i raznolikost dijelova na koje se udruženo tijelo cijepa, kao porast djelovanja koja nazivamo njegovim funkcijama te kao porast stupnja kombinacija između njegove mase i njegovih funkcija (Supek, 1987, 125).

³ Karl Marx pod društvenom promjenom prije svega podrazumijeva revolucionarnu praksu koja znači istovremeno podudarnost promjena okolnosti i ljudske djelatnosti ili samopromjene, što je još poznato kao treća teza o Feuerbachu, a težnja ka društvenoj promjeni je zapravo sama bit Marxovog filozofskog diskursa ali i njegovog političkog programa koji se očituje u poznatoj jedanaestoj tezi o Feuerbachu, gdje kaže da su filozofi svijet samo različito interpretirali, a radi se o tome da se on izmjeni (Marx, Engels, 1961, 321-323).

⁴ Analizirajući ulogu prosvjetiteljstva u nastanku sociologije, Ritzer mu pridodaje gotovo religijsku funkciju, te ga i definira kao vjeru da ljudi mogu razumjeti i kontrolirati univerzum stvarnosti sredstvima razuma i empirijskog istraživanja (Ritzer, 1997, 10). Takvo se stajalište zasnivalo na činjenici da je prirodni svijet određen prirodnim zakonima pa se činilo da takav mora biti i socijalni svijet.

⁵ Tu veliku historijsku transformaciju zapadnog svijeta Weber naziva procesom racionalizacije, koja je temelj njegovog teorijskog opusa (Weber, 1978, 71).

promjena. Prvi je *koncept razvoja* koji nosi u sebi nekoliko pretpostavki: neizbježnost, nužnost i nepovratnost na prijašnje stanje što je kao teorijska komponenta prisutno kod Comtea i Spencera ali i kod Marxa (Sztompka, 1992, VIII). Drugi koncept je *društveni ciklus* gdje smjer više nije jednolinijski i neke značajke procesa se ponavljaju, za što su navedeni primjeri Spenglerova teorija o životnim ciklusima kultura, Sorokinova socijalna i kulturna dinamika te Paretovo kruženje elita. A treći koncept koji ističe Sztompka jest *društveni progres*, koji zapravo predstavlja *vrijednosnu* varijantnu koncepta razvoja. To je usmjereni proces i vodi društva prema poželjnom stanju koje sadrži određene vrijednosne odrednice i njihove indikatore kao što su sreća, sloboda, prosperitet, pravda, dostojanstvo, znanje. Dakle, koncept društvenog progressa podrazumijeva vjerovanje u bolje u odnosu na postojeće. Upravo tim apriornim pretpostavkama da je promjena kao napredak, odnosno kao rast i razvoj isključivo nešto bolje, izostavljajući i negativne društvene posljedice, nastala je zapravo jedna *ideologija progressa* čije posljedice se očituju u svim dramama 20 st.

Kao glavna teorijska osnovica za sociološko razmatranje čimbenika promjene u socio-profesionalnoj strukturi može poslužiti upravo ta Sztompkina tipologija društvenih promjena: *razvoj-ciklus-progress*, budući da sagledava i pozitivne i negativne učinke, za razliku od klasičnih evolucionističkih teorija, socioloških i ekonomskih, koje su implicitno sadržavale ideologiju progressa. Stoga će se ukratko prikazati najvažniji elementi njegovog teorijskog pristupa, a potom i neke teze iz radova Alvina Soa i Alberta Hirshama koji su također dali značajan doprinos u suvremenom sociološkom konceptualiziranju društvenih promjena.

2. Piotr Sztompka: «Sociologija društvene promjene»

Piotr Sztompka u svojoj knjizi *Sociologija društvene promjene (Sociology of Social Change)*, želi naglasiti da je upravo *studij društvene promjene sama jezgra sociologije* (Sztompka, 1993, XIII). Sociologija i jest «rođena» u 19. stoljeću kao pokušaj razumijevanja fundamentalne tranzicije od tradicionalnog ka modernom društvu rastućeg urbanog, industrijsko-kapitalističkog poretka. Sada, krajem 20.st, tvrdi Sztompka, svijet je u središtu jedne također radikalne tranzicije: od trijumfirajućeg moderniteta koji postepeno obavlja čitav svijet, ka novoj rastućoj formi društvenog života, poznatijoj pod nazivom *post-modernitet*. On uočava kako je jedan od najvažnijih principa u sociologiji, zapravo *princip historicizma*, koji podrazumijeva sljedeću tezu: ako istraživač želi razumjeti bilo koji suvremeni fenomen, mora se vratiti u njegovo porijeklo i procese koji su ga potaknuli, stvorili i pokrenuli⁶. To se, naglašava Sztompka, osobito može primijeniti na području ideja: «*Nemoguće je razumjeti suvremene poglede na društvenu promjenu bez pronalaženja prethodnih koncepata pomoću kojih se ta ideja može objasniti ili onih teorija koji stoje protiv nje*» (Sztompka, 1993, XIV).

Specifičnost Sztompkinog pristupa u komparativnoj analizi teorija društvene promjene očituje se ponajprije u njegovoj sveobuhvatnoj tipologiji. S jedne su strane klasične teorije koje sadrže *mehanicističke razvojne sheme* i podrazumijevaju *neizbježnost, nužnost i ireverzibilnost društvenih procesa* a s druge su suvremene *kontingencijske* teorije koje naglašavaju *aktivno ljudsko djelovanje (human agency) uslijed nepredviđenih događaja* uz potpunu otvorenost za različitu mogućnost ishoda u budućnosti. Zbog toga, osim historicizma, za Sztompku je drugi važan princip sociološkog uvida *princip refleksivnosti*, koji polazi od teze kako znanje ljudskog društva ima direktne i trenutačne praktične posljedice, te kaže: «*Što*

⁶ Analizirajući Comteove tekstove o prirodi socijalnih fenomena, Fiamengo ističe Comteovu tvrdnju iz Tečaja pozitivne politike o tome kako su socijalni fenomeni determinirani historijom, odnosno da «mrtvi vladaju živima» (Fiamengo, 1987, 130). Dakle, princip historicizma je prisutan u sociološkoj teoriji od samog početka.

ljudi misle o nekoj društvenoj promjeni, od presudne je važnosti za njihovo djelovanje»
(Sztompka, 1993, XV).

Njegov temeljni konceptualni pristup sociologiji društvenih promjena je zapravo sinteza ta dva principa, historicizma i refleksivnosti, koja se, kako sam autor kaže, *reflektira u dramaturgiji knjige*, počevši od analize pojmova klasičnog razvojnog pristupa pa do završnog izlaganja i prezentiranja njegove *«teorije društvenog nastajanja/postajanja»* (*social becoming*). Budući da je glavni istraživački problem ovog rada jedan specifičan aspekt društvene promjene, potrebno je ukratko prikazati osnovne pojmove na kojima se temelji Sztompkina analiza promjene, što i predstavlja okosnicu prvog dijela teorijsko-konceptualnog okvira rada.

U prvom poglavlju knjige Sztompka obrađuje fundamentalne koncepte važne za studij društvenih promjena, počevši od analize promjena kako ju vide sve organicističke teorije društva: sistemska teorija, funkcionalizam i strukturalni funkcionalizam. Društvena promjena u tim teorijama podrazumijeva promjenu koja se dešava unutar društva promatranog kao *sistem*, odnosno prati *različita stanja istog sistema u vremenu*. Tako promjena može obuhvatiti sljedeće komponente sistema: 1) temeljne elemente (broj ili raznolikost individua i njihovih akcija), 2) odnos između elemenata (društvene veze, lojalnosti, ovisnosti, interakcije i razmjene među akterima), 3) funkcije elementa u sistemu kao cjelini (uloge prema zanimanjima, ili nužnost nekih akcija za očuvanje čitavog sistema kao cjeline), 4) granice (kriteriji uključenosti, uvjeti za prihvaćanje pojedinca grupu, principi novačenja ili ulaska u grupu) 5) podsisteme (broj i raznolikost specijaliziranih segmenata, sekcija i podjela), 6) okolinu: prirodne uvjete, stanja u drugim društvima, geo-političku lokaciju (Sztompka, 1993,6).

Ovisno o tome koju od navedenih komponenti društva promjena zahvaća, Sztompka navodi sljedeće tipove promjena: a) promjene u *kompoziciji društva* (migracija, depopulacija,

demobilizacija društvenog pokreta), b) promjene u **strukturi pojava** (nejednakost, kristalizacija moći, rast prijateljskih veza, ustanovljavanje suradnje ili natjecanja), c) promjene u **funkciji** (specijalizacija i diferencijacija poslova, pad uloge obitelji a porast uloge obrazovanja), d) promjene u **granicama** sistema (spajanje skupina, demokratizacija, osvajanje druge skupine), e) promjene u **odnosima podsistema** (npr. utjecaj političkog režima na privredu, kontrola obitelji i privatne sfere pod totalitarnom vlašću) i f) promjene u okolini (ekološka zagađenja, potresi, pojava kuge ili HIV-a). U tablici 1. prikazana je navedena tipologija promjene.

Tablica 1. *Tipologija društvene promjene prema komponentama društvenog sistema u kojima se odvija - sistemski pristup*

KOMPONENTA DRUŠTVENOG SISTEMA	TIP PROMJENE
1) temeljni elementi	- promjene u kompoziciji društva
2) odnos između elemenata	- promjene u strukturi pojava
3) funkcije elementa u sistemu kao cjelini	- promjene u funkciji
4) granice	- promjene u granicama sistema i okoline
5) podsistemi	- promjene u odnosima podsistema
6) okolina	- promjene u okolini

Sztompka ističe kako je u sistemskom pristupu promjena promatrana nekad kao djelomična, kada obuhvaća podsisteme ili elemente a nekad obuhvaća čitav sistem, no ako je sistem fundamentalno različit od dotadašnjeg, riječ je tada o radikalnoj transformaciji. On

ovdje navodi neke definicije društvene promjene koje se kreću u okviru sistemskog pristupa. Tako je za Macionisa društvena promjena *transformacija u organizaciji društva i obilježjima u mišljenju i ponašanju kroz vrijeme*, Persell ju definira općenito kao *modifikaciju ili transformaciju načina na koji je društvo organizirano*, Ritzer kaže kako promjena upućuje na *varijacije kroz vrijeme u odnosima između individua, grupa, organizacija, kultura i društava*, a Farley drži da je riječ o *alternaciji u načinu ponašanja, u društvenim odnosima, institucijama i društvenoj strukturi kroz vrijeme* (Sztompka, 1993, 6).

Za razliku od takvog sistemskog statično-dinamičkog poimanja društvene promjene, Sztompka predlaže jedan sasvim alternativni koncept društvene promjene koja društvo promatra kao *dinamično socijalno polje* (Sztompka, 1993,9). On drži kako podjela sociologije na društvenu statiku i dinamiku tj. na sve njihove teorijske varijante kroz povijest socioloških teorija, sve više postaje upitna, a dva nova trenda dobivaju na važnosti: prvi podrazumijeva promatranje *društva u kretanju* što on naziva *procesnom slikom (society in motion, processual image)*, te drugi, koji se očituje u izbjegavanju tretiranja društva kao objekta pa se sada društvena realnost tretira kao *slika polja (field image)*. Takva, kaže Sztompka, dinamička i procesna perspektiva se ubrzo okrenula u dominantni pristup kod modernih znanosti: radije se promatraju **dogadaji** nego stvari(objekti) i **procesi** nego stanja. Za sociologiju to onda znači da pojam društva ne može više značiti neko statično stanje već proces, *ne kao rigidni kvazi-objekt već kaokontinuirani beskrajni tijek događaja* (Sztompka, 1993,10).

Ono što realno postoji je konstantni proces grupiranja ili regrupiranja a ne neki stabilni entiteti zvani «grupe» prije procesi organiziranja i dezorganiziranja nego stabilne organizacije, prije proces «strukturacije» (Giddens, 2007, 5) nego stabilne strukture, formiranje nego forma, fluktuirajuće figuracije, prije nego rigidna obilježja, itd. Stoga, društvo nipošto nije rigidni, čvrsti sistem već *labavo polje odnosa*, a društvena stvarnost je inter-individualna stvarnost, mreža veza, ovisnosti, razmjene i lojalnosti. Sva društvena

stvarnost jest tijekom promjena različite brzine, intenziteta, ritma i tempa. Zato se češće i koristi izraz «društveni život» nego «super-organizam», jer život sam po sebi, zaključuje Sztompka i nije ništa drugo nego pokret, kretanje i promjena, a kada stane, nema više života već vječno drugo stanje, ništavilo, odnosno smrt.

Polazeći od navedenog, Sztompka postavlja kao temeljenu jedinicu sociološke analiza ***dogadaj***, koji definira kao *svako trenutačno stanje društvenog polja*. (Sztompka, 1993, 12). Samo društveno polje ima dvije dimenzije: prva je inter-individualna dimenzija polja, koja zapravo podrazumijeva dinamičku modifikaciju klasičnog sociološkog pojma *društveni odnos* kao temeljni element društvene strukture, a druga je socio-kulturna dimenzija iz koje zapravo dolaze sadržaji te interakcije, bilo kao vrijednosti, norme, običaji, tradicija ili inovacija. Dakle, novi sociološki pojmovi koje uvodi Sztompka su pojmovi ***društveno polje*** (*social field*) i ***društveni događaj*** (*social events*) i pomoću njih on daje svoju ***definiciju društvene promjene: društvena promjena podrazumijeva promjenu stanja društvenog polja u vremenu; ona je društveni proces, sekvenca društvenog događaja bilo kao društvenog razvoja, diferencijacije, ekspanzije, kristalizacije odnosa ili artikulaciju društvenog polja u različitim dimenzijama*** (Sztompka, 1993, 12). U skladu sa svojim teorijskim konceptom, Sztompka zaključuje kako je možda i najbitnije obilježje ljudskog društva njegova procesna priroda i kako su društva neizbježno promjenjiva.

Iz te definicije, Sztompka izvodi šest elemenata bitnih za analizu procesa društvene promjene. To su: ***1) forma samog procesa, 2) posljedice koje izaziva, 3) svijest o procesu unutar populacije i 4) pokretačka snaga koja stoji iza njega, a još se mogu sagledati i 5) razine društvene stvarnosti na koju se proces odnosi te 6) vremenska dimenzija procesa.*** ***Forma*** može biti usmjerena (*directional*) i neusmjerena (*undirectional*). Usmjerena je i ujedno i nepovratna, što prema definiciji Barbare Adam znači da u ljudskim životima postoje neka djela i događaji koji se ne mogu propustiti, ne mogu *ne* učiniti, neke misli koje je

nemoguće *ne* pomisliti, osjećaji koji se ne mogu *ne* osjetiti, iskustva koje se ne mogu *ne* iskusiti. Jednom kada se pojave i dogode, ostavljaju neizbrisive tragove i neizbježan utjecaj na daljnju stepenicu razvoja. Takvi procesi su npr. *socijalizacija djeteta, širenje gradova, tehnološki razvoj industrije, rast populacije*, itd. Neusmjerena ili fluidna forma procesa promjene znači da mogu biti ili potpuno kaotični i bez predvidljivog ishoda (random procesi) kao npr. revolucije, mobilizacija društvenog pokreta, ili pak ponavljajući, gdje se događaji ponavljaju dnevno, sezonski, godišnje odnosno kroz duža vremenska razdoblja, u što ulaze npr. ciklički procesi.

Drugi navedeni aspekt kroz koji Sztompka analizira proces promjene su njezini ***krajnji rezultati***. Tu autor najprije navodi Buckleyev pojam *morfogeneze* koja podrazumijeva one procese u kojima nastaje sasvim nova društvena struktura i novi uvjeti života, kao npr. nastanak novog društvenog pokreta, etabliranje novih grupa, širenje nove mode u životnom stilu. Njih se može susresti u korijenima civilizacije, ali i u suvremenim tehničkim inovacijama te kulturnim i društvenim postignućima ljudske vrste. Drugim riječima, društvena morfogeneza je proces nastanka inovacije koja utječe na društvenu promjenu. – tu bi išla nova zanimanja. Ako je krajnji rezultat nekog procesa očuvanje postojećeg stanja i stabilnost poretka, riječ je o čistoj *reprodukciji* koja zapravo i ne donosi društvenu promjenu za što su primjeri proces socijalizacije i socijalne kontrole.

Reprodukcija ipak može utjecati na početak promjene ako je *proširena*, odnosno ako postoji barem kvantitativni rast i bez bitnije kvalitativne promjene tj. kvantitativna modifikacija kao npr. demografski rast, širenje suburbane zone, pa čak i proizvodnja automobila, što autor još zove i *ugovorna reprodukcija*. No kada se događa neovisno o kvantitativnoj modifikaciji temeljna kvalitativna promjena, više se ne govori o reprodukciji već o *transformaciji*. To je promjena same jezgre sistema, odnosno sadržaja polja, a očituje se u promjenama u strukturi ili promjenama u socio-kulturnoj sferi. Ona označava značajnu

modifikaciju u mreži odnosa ili u sadržaju tih odnosa, npr. pojavljuje se novo vodstvo i nova distribucija moći unutar skupine. Kao primjere Sztompka navodi proces birokratizacije društvenog pokreta, zamjena autokratskog demokratskim principima, izjednačavanje nejednakosti poreznom politikom itd.

Treći navedeni element bitan za analizu procesa promjene je *društvena svijest* o promjeni. Sztompka naglašava važnost istraživanja svijesti o promjeni od strane samih ljudi na koje promjena djeluje, osobito o rezultatima te promjene koji ih se tiču. Uključujući taj subjektivni faktor u tipologiju, Sztompka razlikuje tri tipa promjene: 1) *manifestna*, (prema podjeli funkcija R. Merton) kada su procesi prepoznati, anticipirani i namjeravani, 2) *latentna*, kada su procesi neprepoznati, neanticipirani, neočekivani i nenamjeravani (kao npr. postepeni razvoj ekološke svijesti) i 3) *bumerang-procesna promjena* (termin od M. Kendalla) kada ljudi mogu prepoznati i anticipirati proces te očekivati njegove efekte ali u tome mogu postupno «pogriješiti u proračunu» jer se proces počne odvijati drugačije ili čak protivno očekivanja i prouzroči rezultate suprotne od očekivanih. Kao primjer takve bumerang-promjene, Sztompka navodi propagandnu kampanju koja može biti kontra produktivna za stranku, ili npr. fiskalna reforma koja može izazvati neočekivanu inflaciju.

Četvrti element važan za analizu društvene promjene su *pokretačke snage* koje stoje iza procesa, ili kako ih još Sztompka zove *setovi uzročnosti* (Sztompka, 1993, 20). Najprije, drži autor, potrebno je ustvrditi gdje promjena započinje. Ako je *unutar* područja promjene pokretačke snage su endogene, a ako je *izvan*, egzogene. No, je li nešto egzogeno ili endogeno ovisi od okvira analize. Tako je prirodni okoliš uvijek egzogeni faktor (npr. zarazne bolesti, klimatske promjene i katastrofe). Međutim odnosi između podсистema, segmenata ili dimenzija društvenog polja se tretiraju ponekad kao endogeni faktor (ako se društvo promatra u cjelini), no ako se istražuje npr. utjecaj promjena u političkoj sferi društva na ekonomsku, tada se politika tretira kao egzogeni faktor. Uzroci neke društvene promjene mogu biti i

kvalitativno i supstancijski različiti. Temeljna podjela je na prirodne, demografske, političke, ekonomske, tehnološke, kulturne i religijske. Od početka struke, ističe autor, sociolozi su uvijek nastojali otkriti koji je čimbenik najvažniji za induciranje promjene.

U enormnom broju socijalnog determinizma, dva su temeljna: prvi je *materijalistički*, u kojem su «čvrsti» tehnološki, ekonomski, ekološki ili biološke čimbenici pokretači društvene promjene a drugi Sztompka naziva *idealistički*, kada je promjena inducirana ideologijom, religijom ili etikom. No moderna sociologija sve više odbacuje taj pristup i promatra kompleksni utjecaj multiplih snaga i faktora, bilo idejnih ili materijalnih u kontingencijskoj permutaciji. Sztompka ističe kako moderna sociologija odbacuje utjecaj «jednog privilegiranog čimbenika» društvene promjene jer zapravo, iza bilo kojeg tipa faktora, stoji ljudska akcija koja jest ona *realna, uzročna i efikasna pokretačka snaga* (Sztompka, 1993, 21). Stoga je za Sztompku važnije locirati smjer ljudskog djelovanja. Jedan smjer je *odozdo*, kada je djelovanje latentno, spontano i redovito (kao npr. svakodnevna kupnja). Drugi je smjer *odozgo*, kada je djelovanje potaknuto namjerno, kada je svrhovito orijentirano i vođeno prema konkretnom cilju i sa planiranim učincima (kao npr. zakoni).

Peti element koji treba uzeti u obzir je *razina društvene stvarnosti* koju promjena zahvaća. Sztompka ističe kako se društveni procesi koji izazivaju promjene događaju na sve tri razine, makro, mikro i mezo. Primjere koje navodi na *makro razini* su: globalizacija, svjetska recesija, destrukcija okoliša, valovi društvenih pokreta, demokratizacija političkog sistema, obrazovne šanse, uniformacija kulture, sekularizacija itd. Na mezo razini se istražuje kako promjena utječe na velike društvene skupine: lokalne zajednice, udruženja, političke partije, vojsku, birokraciju. *Mikro promjene* se pak dešavaju u svakodnevnom životu individua: u malim grupama, obiteljima, školi, okružjima zanimanja/zaposlenja ili prijateljskim krugovima.

I posljednja, šesta je *temporalna dimenzija* procesa promjene. Procesi mogu biti kratkoročni i momentalni, ili dugotrajni povijesni procesi koji traju stoljećima ili tisućljećima. U tablici 2. su prikazani tipovi promjene prema navedenim komponentama.

Tablica 2. *Elementi društvenih promjena prema teoriji P. Sztompke*

KOMPONENTA PROMJENE - S obzirom na:	TIP PROMJENE
FORMU	- usmjerena (linearna, multilinearna, stepenasta) - neusmjerena (randomska, ciklička, revolucionarna)
POSLJEDICE	- morfogeneza (nova struktura i novi uvjeti) - reprodukcija - proširena reprodukcija - transformacija
SVIJEST O PROMJENI	- manifestna - latentna - bumerang-latentna
POKRETAČKE SNAGE (setovi uzročnosti)	- egzogena (vanjski čimbenici) - endogena (unutarnji čimbenici)
	- materijalistička (materijalni uzročnik) - idealistička (idejni uzročnik)
	- promjena inicirana «odozgo» - promjena inicirana «odozdo»
RAZINU DRUŠTVENOG POLJA	- makro promjena - mezo promjena - mikro promjena
VREMENSKU DIMNEZIJU	- momentalna, iznenadna promjena - kratkoročna promjena - dugotrajni historijski proces

Sumirajući prikazan Sztompkin pristup, može se zaključiti da se pojam društvene promjene u sociologiji može promatrati kroz tri dimenzije: kao temeljni dinamički proces svakog društva, kao indikator u empirijskom istraživanju te kao temeljni sadržaj same

definicije sociologije. Budući da društvena promjena zasigurno i jest zasebna velika sociološka tema, u radu se neće ulaziti u detaljniji pregled teorija društvenih promjena. No, kako se u hrvatskom društvu u razdoblju post-socijalističke tranzicije dešavaju istodobno promjene u svim sferama društva, a koje su ponekad čak i suprotstavljene jer u tehničkoj i ekonomskoj sferi imaju neka obilježja razvoja, u političkoj sferi obilježja modernizacije dok u socio-kulturnoj sferi imaju i neka obilježja retradicionalizacije, nužno je spomenuti još barem dvojicu autora. Prvi je Alvin Y. So koji dao pregled pojmova i sintezu ideja razvojnih teorija, a drugi je Albert O. Hirschman, koji analizira neke negativne posljedice radikalnih društvenih promjena na kojima započinju ideje regresivnih društvenih procesa odnosno reaktivnih promjena.

3. Alvin Y. So i Albert O. Hirschman: razvojni i regresivni aspekti društvenih promjena

Neka društvena promjena, bilo da obuhvaća čitavo društveno polje ili samo jednu njegovu dimenziju, uvijek ima istovremeno i pozitivnu i negativnu stranu: za određene društvene aktere ima pozitivno značenje a za druge negativno, ovisno o konzekvencama koje prouzrokuje istima. Pozitivno značenje će zasigurno imati za one pojedince ili društvene skupine kojima omogućuje veću dostupnost gospodarskim, političkim ili kulturnim resursima, (što npr. Parsons u svojoj tipologiji evolucijske promjene naziva procesom *adaptivnog usavršavanja*⁷), a negativno za onu društvenu skupinu koja gubi ili monopol nad resursima ili privilegirani status unutar društvene strukture. Ovisno o tim konzekvencama, revolucije i reforme uvijek imaju barem dvije strane medalje.

Stoga, temeljni teorijski fokus u studiju društvenih promjena kod teoretičara u drugoj polovici 20. st. nije više samo analiza interpretacije promjene iz diskursa interesnih društvenih skupina (rasnih, klasnih ili nacionalnih), te oni sada teže određivanju objektivnijih i vrijednosno neutralnijih kriterija i indikatora pomoću koji se neka promjena proglašava *društvenim razvojem* a neka druga, *regresijom*. Primjerice, ako neka tehnička ili organizacijska inovacija čija primjena u industrijskoj proizvodnji ili u organizaciji upravljanja značajno povećava produktivnost kroz efikasnost i efektivnost proizvodnje, istovremeno ukidajući radna mjesta pa i čitava zanimanja, onda ta inovacija ima višestruke i suprotstavljene učinke. S jedne strane utječe na povećanje dobiti vlasniku, smanjenjem troškova proizvodnje smanjuje cijenu proizvodu koji je sad dostupniji većem broju potrošača, od čega u konačnici imaju koristi i državna blagajna ali i politički akteri koji dobivaju

⁷ Adaptivno usavršavanje jest proces evolucijske promjene kojim društvenoj jedinici postaje dostupan širi raspon resursa, tako da se funkcioniranje istih može osloboditi nekih ograničenja koja su sputavala njezine prethodnike (Parsons 1991, 179).

argumente za svoju retoriku «o nužnosti povećanja proizvodnje». No budući da ista inovacija znači prijetnju onima čiji je rad zamijenila te ih dovodi u stanje nesigurnosti a ubrzo i do strukturalne nezaposlenosti, za te konkretne ljude ta promjena je negativna i regresivna jer ugrožava njihovu materijalnu egzistenciju i vraća ih na nižu stepenicu životnih postignuća. Ovaj pojednostavljeni primjer ukazuje kako se neka inovacija i njezini učinci s jedne strane mogu interpretirati kao *čimbenik gospodarskog razvoja* a s druge kao uzročnik *socijalne dezintegracije*, što se zapravo konstantno događa još od upotrebe parnog stroja koji kao efikasniji proizvođač energije zamjenjuje ljudski rad, pa preko primjene elektriciteta, mehanizacije i automatizacije proizvodnje do suvremene robotizacije i informatizacije radnih procesa.

Nedostatkom jasnih, objektivnih, odnosno znanstveno-neutralnih kriterija u proglašavanju neke promjene *razvojem*, kao i ideološkom polarizacijom teoretičara u interpretacijama učinaka promjene, temeljitije se bavio Alvin Y. So u svojoj knjizi *Društvena promjena i razvoj (Social Change and Development)*. Smatrajući da je takav rat teorija «iz akademske debate prerastao u borbu između ideoloških doktrina» (So, 1990, 11), te da je time izgubljena prilika znanstvene rekonceptualizacije suprotstavljenih ideja, So želi ustanoviti u čemu se zaista te teorije razlikuju, koje su im polazne hipoteze slične, u kojem historijskom kontekstu se one javljaju te na koje klasično teorijsko nasljeđe se nadovezuju. On izdvaja, po njegovom mišljenju tri dominantne teorijske škole kojima je glavni predmet istraživanja *društveni razvoj*, a to su: *teorija modernizacije*, koja je prevladavala u kasnim 1950-im, *radikalna teorija zavisnosti* u kasnim 1960-im te *teorija svjetskog sistema* na kraju 1970-ih.

Autor detaljno prikazuje svaku navedenu školu, istražujući najprije njezino teorijsko nasljeđe, teorijski koncept, klasični pristup te novi rekonceptualizirani teorijski okvir utemeljen na brojnim empirijskim istraživanjima kojima su opovrgnute neke klasične hipoteze. On naglašava da mu nije cilj pronaći neku novu meta-teoriju razvoja, već prikazati

nastanak, razvoj i transformaciju svake od navedenih teorija koje se zadnjih dva desetljeća 20. st. razvijaju prema konvergenciji ali i sintezi (So, 1990, 262). Prije svega, naglašava So, temeljno zajedničko obilježje je u tome što promatraju razvoj pojedinog društva na makro razini kroz odnos prema drugim društvima, a temeljna razlika je u fokusu na različite dimenzije društva, pa je stoga teorija modernizacije «kulturalistička» i naglasak je na transformaciji tradicionalnih društvenih vrijednosti dok su teorije zavisnosti i svjetskog sistema «strukturalističke» a naglasak im je na različitoj poziciji društva u socio-geografskoj stratifikaciji. No ono što im je u početnim fazama također zajedničko a «nevidljivo», jest postojanje jedne implicitne hipoteze (čiji kontinuitet postoji još od klasičnih evolucionističkih socioloških teorija, o čemu se govorilo u prethodnim poglavljima) o razvoju kao apsolutno «pozitivnoj» promjeni, bez obzira na različite predloške i ciljeve koje taj razvoj treba ostvariti. Međutim, budući da je povijesno iskustvo čovječanstva u drugoj polovici 20. st. pokazalo da se koncept modernizacije ponekad manifestirao, tvrdi So, kao «američki kulturni imperijalizam», da je teorija zavisnosti nerijetko poslužila kao oblik političkog programa post-kolonijalnih lokalnih pobuna u zemljama trećeg svijeta a teorija svjetskog sistema sve više bivala asimilirana u teoriju globalizacije, sva tri modela su nužno morala pretrpjeti značajne modifikacije koje So prikazuje.

Ukratko, nova teorija modernizacije ili neomodernizacijska teorija više ne teži «iskorjenjivanju» tradicije, već uočava kako upravo tradicija, bilo kao kulturna baština ili kao mreža lokalnih odnosa (što zajedno čini socio-kulturni kapital) može biti ključni čimbenik modernizacije neke zemlje, a modernizacija više nije linearni već kontingencijski proces i stoga ne trebaju zemlje trećeg svijeta nužno «kopirati američke vrijednosti» (So, 1990, 262) da bi se modernizacija ostvarila.

Nova teorija zavisnosti, iako i dalje primjenjujući princip kulturnog relativizma⁸, promatra razvoj iz perspektive zemalja trećeg svijeta, ne svodi više pojam zavisnosti na ekonomsku dimenziju kolonijalne eksploatacije resursa, već u analizu uključuje socio-političke procese i ulogu lokalnih političkih elita i specifične unutarnje odnose društvenih skupina (plemenskih, etničkih, zemljoposjedničkih) koji su doprinikli petrifikaciji stanja zavisnosti i opstruirali istinski razvoj.

A najznačajnija modifikacija teorije svjetskog sistema desila se uslijed strelovitog procesa globalizacije (koji ponajprije označava dislokaciju organizacije proizvodnog sektora, informatičko umreženje koje omogućuje istovremenost financijskih transakcija u svim dijelovima svijeta, kompatibilne pravne okvire, te međudržavne sporazume, kao npr. ugovor sjevernoameričkih zemalja o slobodnoj trgovini – NAFTA, ili pak nove integracije poput Europske Unije) u kojoj se razmještaju funkcije i lokacije jezgre, periferije i poluperiferije. Nova teorija svjetskog sistema, naglašava So, proširuje svoje istraživanje na nacionalnu razinu, želeći utvrditi najprije poziciju zemlje u podjeli na centar-periferiju-poluperiferiju i otkriti postoji li promjena u geografskoj stratifikaciji uslijed te nove globalne redistribucije funkcija svjetskog sistema.

Ovaj Soov prikaz «novog lica» razvojnih teorija koristit će se u radu za sagledavanje uloge socio-profesionalne transformacije u razvoju (ili regresiji?) Hrvatske i njezine pozicije u toj novoj globalnoj socijalnoj geografiji, počevši od ekstenzivne socijalističke industrijalizacije i modernizacije, postepene tercijarizacije u društvenoj podijeli rada pa do postsocijalističke deindustrijalizacije i nove uloge na europskoj periferiji.

Budući da je u ovom radu odabrana, kao temeljni sociološki teorijski okvir Sztompkina tipologija društvenih promjena i Soov kontingencijski pristup novim konceptima razvojnih teorija, nametnula se nužnost pronalaženja još jednog elementa teorijskog okvira

⁸ Za Alfreda Kroebera princip relativizma u kulturi podrazumijeva da se svaki kulturni fenomen mora razumjeti i procijeniti u duhu kulture čiji je dio (Mićunović, 1969, 979).

koji može obuhvatiti i negativne posljedice društvene promjene odnosno «tamnu stranu razvoja», kako bi se cjelovitije razmotrili svi aspekti promjene socio-profesionalne strukturi u Hrvatskoj kroz zadnja tri desetljeća. Obzirom da je ta negativna strana društvenih promjena bila sociološka inspiracija još kod Comtea u osmišljavanju jedne «pozitivne znanosti», kojom bi se «društveni nered» kao posljedica revolucije prevladao, može se također lako ustvrditi da je istraživanje socijalne dezintegracije (koju npr. Spencer naziva društvenom disolucijom⁹) jedno od temeljnih interesa najranijih socioloških istraživanja.

Za potrebe ovog rada nije nužno ulaziti u jedan temeljitiji pregled socioloških teorija koje se bave društvenom dezintegracijom i pojmovima koji je opisuju kroz povijest sociologije. Međutim, ono što se želi istaći jest činjenica da društvena **dezintegracija nije isključivo regresija, kao što integracija nije nužno razvoj**. Polazna točka ovog rada jest da sociologija društvenih promjena mora biti očišćena od apriornih sudova o promjenama, koji proizlaze iz ideološke interpretacije, odnosno kako kaže Hirschman, retorike interesnih skupina. «*Ključna napredovanja u civilizaciji su procesi koji gotovo upropaštavaju društva u kojima se događaju*» rečenica je Alfreda Whiteheada koju navodi Albert Hirschman na početku svoje knjige *Retorika reakcije* (Hirschman, 1999, 15). I možda upravo ta rečenica adekvatno oslikava očitu ambivalentnost društvenih promjena tipičnu i za hrvatsko društvo u tranziciji.

Hirschmanova analiza je specifična zato što se nije bavio samo faktografskom deskripcijom negativnih učinaka velikih povijesnih promjena, već se fokusirao na intelektualne snage koje djeluju na javnost kroz interpretaciju promjene kao pozitivne ili negativne društvene pojave¹⁰. On, za razliku od spomenutih razvojnih škola, ne promatra razvoj kroz ekonomska mjerila ili kroz sociokulturnu transformaciju društvenih vrijednosti,

⁹ Spencer definira pojam socijalne disolucije kao suprotnost pojmu socijalne evolucije jer uključuje sve što narušava društveni organizam i društvenu organizaciju (Supek, 1987,40).

¹⁰ Hirschman ističe da pojam *reakcija* danas ima isključivo negativno značenje i da je i jezik pod utjecajem vjerovanja u napredak, te se općenito drži da već i puko razrješenje vremena čovjeku donosi napredak, tako da bi svaki povratak u ranije razdoblje bio koban.

već kroz pravno-političku dimenziju razvoja građanskog prava i ljudskih sloboda na Zapadu. Polazeći od čuvenog predavanja T. H. Marshalla iz 1949. o «razvoju građanskog prava na Zapadu», koji razlikuje tri dimenzije razvoja ljudskih prava: *građansku, političku i socijalnu* (Hirschman, 1999,13) od kojih je svaka pojedinačno obilježila zadnja tri stoljeća. Hirschman želi utvrditi na koje «idejne otpore» su te promjene u proširenjima ljudskih prava nailazile i kako se zapravo artikulirala ideološka reakcionarna retorika koja je u svakoj promjeni vidjela prijetnju i pronalazila joj nedostatke. Hirschman započinje analizu s konstatacijom kako je već 18. stoljeće bilo pozornica bitaka za instituciju civilnih građanskih prava, od slobode govora, slobode misli i vjeroispovijesti, do prava na jednaku pravdu za sve i do ostalih aspekata slobode pojedinca ili općenito «prava čovjeka» prema doktrinama prirodnog zakona iz Američke ili Francuske revolucije.

Tijekom 19. st. na scenu dolazi politički aspekt građanskih prava u obliku prava svih muških građana da obnašaju političku vlast pa se biračko pravo proširilo na sve društvene slojeve. Na kraju, uspon države blagostanja u 20. stoljeću proširio je koncept građanskog prava na socijalnu i ekonomsku sferu, prepoznajući da minimalni uvjeti obrazovanja, zdravstvene skrbi, gospodarskog blagostanja te sigurnosti imaju primarnu važnost za život civiliziranog bića kao i za smisleno ostvarenje građanskih i političkih atributa građanskog prava. Prema tome, Hirschman ističe tri ključne razvojne stepenice koje su obilježile socio-političku dimenziju Zapadnih društava kroz protekla tri stoljeća: 1) pravo na individualnu slobodu, 2) pravo na sudjelovanje u političkom životu i 3) pravo na državu blagostanja. Temeljno pitanje koje Hirschman postavlja jest sljedeće: «*Nije li istina da su nakon ne samo posljednjega već svakog pojedinog od tri Marshallova progresivna udara uslijedili ideološki protuudari iznimne snage? I nisu li ti protuudari bili početak potresnih socijalnih i političkih sukoba koji su često značili zastoje i prepreke planiranim progresivnim programima te prouzročili mnogo ljudske patnje i bijede*» (Hirschman, 1999, 14).

On postavlja hipotezu o postojanju tri reakcije i tri reakcijske teze. Prva reakcija je idejni pokret koji je uslijedio nakon traženja prava jednakosti prije donošenja zakona i građanskih prava općenito. Ti zahtjevi su se pojavili u ranim fazama Francuske revolucije a reakcija je bila protivljenje revoluciji i svim njenim rezultatima. Kontrarevolucionarni diskurs je započeo prvom općenitom optužbom Edmunda Burkea iz 1790 u njegovoj *Refleksiji na Francusku revoluciju (Reflections on the Revolution in France)*, čime započinje kontinuirana polemika protiv Deklaracije o pravima čovjeka. Sloboda, jednakost i bratstvo se pretvorilo po E. Burkeu u diktaturu komiteta javnog spasa a kasnije u diktaturu Bonapartea, pa zaključuje kako se svaki pokušaj ostvarenja slobode neizostavno mora dovesti do tiranije. Hirschman citira Burkea koji je rekao revolucionarima: «*Masakr, mučenje, vješanje! To su vaša ljudska prava!*» (Hirschman, 1999,22). Kako su nastojanja za ostvarenjem slobode završila terorom i tiranijom, kritičari revolucije zapazili su novi zapanjujući raskorak između namjera pojedinaca i ishoda u društvu. Druga reakcija, usmjerena protiv uvođenja općeg prava glasa bila je, ističe Hirschman, znatno manje svjesno kontra-revolucionarna jer je promjena bila postupna. No on drži da je moguće konstruirati ideološki protupokret od nekoliko utjecajnih struja vidljivih u literaturi iz psihologije, politologije, filozofije i beletristike koji se očituje u omalovažavanju mase, većine, parlamentarne vlasti i demokratske vlade. Hirschman čak smatra te zapise djelomično odgovornim za uništenje demokracije Italiji i Njemačkoj te za antidemokratski zaokret u Rusiji nakon revolucije. Treći reakcionarni val je prepoznatljiv kao suvremena kritika države blagostanja i pokušaj (uspješne) intervencije u neke od njezinih odredaba ili njihova reformiranja prema neoliberalnim rješenjima.

Analizirajući razrađene ideje kritičara promjena, Hirschman predlaže i drugu trijadu, tri temeljne reaktivno-reakcionarne teze koje naziva tezama o *izopačenosti, jalovosti i opasnosti*, prisutnima u idejama protiv navedenih promjena. Teza o *izopačenosti* ili teza o *izopačenom djelovanju* pretpostavlja da svako svrsishodno djelovanje koje nastoji poboljšati

svojstva političkog, socijalnog ili ekonomskog poretka služi tek pogoršanju stanja koje se želi popraviti, *teza o jalovosti* tvrdi da će pokušaji društvene preobrazbe biti uzaludni te jednostavno neće uspjeti «napraviti rez», a *teza o opasnosti* tvrdi kako je cijena predložene promjene ili reforme previsoka jer dovodi u opasnost neka ranija dragocjena postignuća. Sumirajući navedene teze, Hirschman zaključuje da kritičari društvenih promjena ističu kako ona može donijeti više opasnosti nego koristi, što reaktivne društvene skupine redovito koriste kao oruđe za promociju svojih «regresivnih» ciljeva. No, za ovaj rad nam nije toliko interesantna retorika reakcije, koliko pitanje imaju li razvojne promjene uvijek i neke negativne učinke koji se očituju i u subjektivnim iskustvima aktera i u objektivnom fakticitetu regresivnih pojava. Iz toga se može zapravo zaključiti da ako je završno stanje promjene vrednovano pozitivno, proces se tretira kao progresivan, a ako nije pozitivno vrednovan, proces se smatra regresivnim. Stoga, ova Hirschmanova tipologija negativnog djelovanja promjene, može poslužiti kao operacionalizirana tipologija reakcije na negativne učinke promjene, i kao takva, može upotpuniti Sztompkinu i Soovu tipologiju progresivno-razvojnog djelovanja društvenih promjena. U tablici 3. su objedinjene obje tipologije prema glavnim tezama.

Tablica 3. *Razvojni i regresivni elementi društvenih promjena*

Teze o društvenoj promjeni kao razvoju	Teze o društvenoj promjeni kao regresiji
1. Teza o modernizaciji kao transformaciji društvenih vrijednosti	1. Teza o izopačenosti: promjena dovodi do pogoršanja stanja u društvu
2. Teza o razvoju kao ekonomskom rastu, tehničkom razvoju i većim pravno-političkim slobodama	2. Teza o jalovosti: pokušaji društvene preobrazbe će biti uzaludni
3. Teza o progresu kao (ideološka) paradigma sveopćeg historijskog napretka ljudskog društva	3. Teza o opasnosti: cijena predložene promjene ili reforme je previsoka jer dovodi u opasnost neka ranija dragocjena postignuća.

Bez obzira što se ove Hirschmanove teze odnose na razvoj konkretnih građanskih prava odnosno reakcija na njih, neki pojmovi iz navedenih teza mogu se primijeniti u analizi posljedica promjena u socio-profesionalnoj strukturi hrvatskog društva koje su započele već Socijalističkom revolucijom, poslijeratnom industrijalizacijom i projektom stvaranja radničke klase, preko prvih tržišnih reformi u socijalizmu 60-ih godina 20. st. i razvoja ideje samoupravljanja, potom krize i kolapsa socijalizma te postsocijalističke tranzicije i privatizacije. Stoga će se Hirschmanov model osobito koristiti u interpretaciji rezultata istraživanja navedenih u cijevima ovog rada. Ovdje još treba reći kako u svojoj knjizi Hirschman spominje i jednu važnu idejnu promjenu koja se dogodila u 16. st. kada počinje prevladavati opća suglasnost da vjerski nauk i moralni prijekor ne mogu biti jedini oslonci u kroćenju i preoblikovanju ljudske prirode niti zajamčiti društveni poredak i ekonomsko blagostanje. Usponom trgovine i industrije u 17. i 18. stoljeću utjecajni su glasovi, kaže Hirschman, predlagali da bi neki od «neiskorjenjivih ljudskih poroka» poput tvrdokorne sebičnosti, pravilno usmjereni mogli izgraditi minimalno korisno, možda čak i progresivno društvo. Od toga vremena traganje za koristoljubljem i vlastitim probitkom putem trgovine i industrije je izgubilo svoj biljeg sramote i umjesto toga dobilo društveni prestiž, zaključuje Hirschman. Upravo u ovoj Hirschmanovoj opaski očituje se početni trenutak radikalne transformacije društvenih vrijednosti u kojoj «*sebičnost i pohlepa*» kao individualno psihološke osobine dobivaju društveni legitimitet, postaju elementi društvenih vrijednosti i zapravo postaju temelj kulture kapitalizma¹¹. A u ovoj točki zapravo počinje i Weberova i Marxova sociologija, svaka iz svoje perspektive. Taj povijesni preokret rezultirao je višestoljetnom društvenom transformacijom što je glavna tema djela *Velika preobrazba* Karla Polanyia iz 1944., koji kroz svoj socio-historijski i ekonomsko-antropološki pristup dolazi do

¹¹ Erich Fromm u svojoj knjizi *Bjektivnost od slobode* istražuje na kojim individualnim motivima počiva kapitalizam. On dijeli pojam slobode na negativnu i pozitivnu: negativna ili «sloboda od» podrazumijeva «svođenje slobode na sebičnost i pohlepu, na čijim osnovama je izgrađeno moderno kapitalističko društvo» za što je čovjeka pripremio protestantizam svojim individualističkim odnosom prema Bogu (Katunarić, 1990, 81).

zaključka kako je u Zapadnoj civilizaciji društvo kroz zadnjih nekoliko stoljeća postalo tek «*privjesak tržišta*». Ova činjenica je možda jedna od najvažnijih historijskih datosti koja se ne bi smjela izostaviti u suvremenim sociološkim analizama pa će stoga u daljnjem razmatranju o čimbenicima koji utječu na suvremene društvene promjene bit će prikazana najprije Polanyieva teza o velikoj transformaciji.

4. Velika preobrazba: koncept marketizacije društva Karla Polanyia kao čimbenik društvene promjene

U predgovoru hrvatskom izdanju Polanyieve knjige, R. Kalanj ističe kako je autor prije svega želio upozoriti na opasni raskorak između brzog razvoja liberalne ekonomije i dezintegracije društvenog konsenzusa koja može dovesti (i dovela je) do političkih katastrofa i diktatorskih oblika vladavine. Sredinom devedesetih godina u američkom je časopisu *Foreign Affairs* raspravljalo se o tezama E. B. Kapsteina koji je ustvrdio da globalna ekonomija popraćena nejednakošću, nezaposlenošću i endemskim siromaštvom za sobom ostavlja milijunsko nezadovoljno radništvo zbog čega bi moglo doći do raskida društvenog ugovora s radnicima koji je sklopljen nakon drugog svjetskog rata. Iz te je teze, uočava Kalanj, izveden zlokobni proračunski zaključak da se svijet vjerojatno kreće k jednom od tragičnih trenutaka zbog kojeg će se budući povjesničari zapitati zašto na vrijeme nisu poduzete određene mjere. A upravo je Polanyi na iskustvima 19. i prve polovice 20. stoljeća, još 1944. dijagnosticirao dugoročnu tendenciju razdvajanja ekonomskog rasta i socijalnog razvoja, koja može dovesti do kaotičnih društvenih stanja i spasiteljske vladavine velikih demagoga.

Jedna od temeljnih Polanyievih teza jest da je ekonomska sfera s usponom integralnog tržišta u 19. st. potpuno zagospodarila društvom i da zapravo društveno ovladavanje ekonomijom tek mora postati središnjim pitanjem budućnosti. Polanyi nije ideološki protivnik tržišta, no Kalanj ističe kako eksplicitno kritizira sustav tržišne ekonomije iz socijalne i moralne perspektive, jer drži da su ljudi u takvom sustavu podređeni ekonomiji umjesto da se ekonomija podredi ljudima. Polazeći od definicije ekonomije kao institucionaliziranog procesa interakcije između čovjeka i njegovog okoliša, koja se očituje kao trajno pribavljanje materijalnih sredstava za zadovoljenje potreba uz racionalno ekonomsko djelovanje kao oblik djelovanja koji na najbolji mogući način nastoji kombinirati oskudna sredstva kako bi se postigli što bolji ciljevi, Polanyi ističe kako je tržište ekonomska institucija par excellence jer je ono najpogodniji društveni kontekst racionalnog ekonomskog djelovanja. No u svom djelu, on pokazuje kako se moderna ekonomija postupno oslobađala od ostatka društva i počela funkcionirati kao autonomna institucija zapadnog tipa razvoja. Temeljna polazna činjenica u tom procesu je to što je rad, odnosno radna snaga poprimila oblik slobodne robe koja se može kupiti na tržištu i to je za njega društvena pozadina moderne ekonomske ideologije (Kalanj, 1999, 18). Dakle, promjenu u socio-profesionalnoj strukturi kao predmet ovog istraživanja, treba promatrati u okviru tako definiranog socio-historijskog konteksta, u kojem je glavni determinator te promjene tržište rada.

Glavna pretpostavka koja čini preduvjet te velike transformacije zbivala se u 19. st. a to je stogodišnji mir u Europi od 1815 do 1914. za kojeg Polanyi kaže da je fenomen nečuven u analima zapadne civilizacije odnosno trijumf pragmatičnog pacifizma te spominje i glasovitu Metternichovu rečenicu kako «ono što ljudi Europe žele nije sloboda nego mir» (Polanyi, 1999, 27). Polanyi ispituje kako je bilo moguće tako dugo zadržati mir među velikim europskim nacijama i pokazuje da je tajna uspjeha održavanja općeg mira počivala u položaju, organizaciji i tehnikama međunarodnih financija koje više nisu ograničene na

financiranje vlada i njihovih avantura u ratu a trgovina je sada ovisila o međunarodnom monetarnom sustavu koji nije mogao funkcionirati u sveopćem ratu. Međutim, takve međunarodne (globalne) financije počinju ugrožavati političku moć, i u tome Polanyi vidi i glavni okidač procesa koji dovode do 1. svjetskog rata a budući da je nakon rata došlo gotovo do uništenja nacionalnih valuta u godinu dana, valuta je, ističe Polanyi, postala stožerom nacionalne politike: stanovništva su postala valutno svjesna a stabilan novac se smatrao najvećom potrebom ljudskog društva. Stoga on zaključuje kako su ishodišta kataklizmi 20. st. počivala na utopijskom nastojanju ekonomskog liberalizma da uspostavi samoregulatorni tržišni sustav. Ta teza podrazumijeva da su ravnoteža sila, zlatni standard i liberalna država kao temeljni sastojci civilizacije 19.st. bili oblikovani jednom zajedničkom matricom: samoregulatornim tržištem. Društva svih vrsta postala su ograničena ekonomskim čimbenicima a civilizacija 19. stoljeća, naglašava Polanyi, jedina je ekonomska u drukčijem i distinktivnom smislu, jer je ona odabrala temeljiti se na motivu koji je bio tek rijetko priznavan kao valjan u povijesti ljudskih društava i sigurno dosada nije bio uzdignut na razinu opravdanja djelovanja i ponašanja u svakodnevnom životu. Taj motiv jest dobit, odnosno profit a sustav samoregulatornog tržišta je bio jedinstveno izveden iz tog načela. Mehanizam što ga je pokretao motiv dobiti usporediv je po učinkovitosti jedino s najsilovitijim provalama religijskog žara u povijesti, naglašava Polanyi.

Drugi važan element na kojoj počiva velika preobrazba je primjena tehničkih inovacija u proizvodnji. U srži industrijske revolucije osamnaestog stoljeća je značajno poboljšanje tehnike u proizvodnji ali je istovremeno praćeno katastrofalnim premještanjem života običnih ljudi. No, prvi povijesni primjer sinergijskog učinka tehničke inovacije i načela dobiti je bilo čuveno ograđivanje otvorenih polja i pretvaranje obradive zemlje u pašnjake još tijekom razdoblje prvih Tudora u Engleskoj, kad su vlastelini postavljali ograde oko polja i općinskih zemljišta te su cijele pokrajine bivale ugrožene depopulacijom. Ograđivanja jesu bila korisna

ali ne i pretvaranja u pašnjake, ističe Polanyi jer su ljudi ostajali bez posla (Polanyi, 1999, 55). I tu zapravo počinje povijest industrijske proizvodnje potaknute profitom. «Ograđivanja su, opravdano nazvana revolucijom bogatih protiv siromašnih. Lordovi i plemići remetili su društveni poredak, slamali stare zakone i običaje, ponekad nasiljem, često pritiskom i zastrašivanjem, pretvarali časne poljodjelce u rulju lopova i prosjaka. Doslovno su otimali sirotinji njezin udio u općinskom zemljištu, rušili kuće koje su siromašni po dotle neslomljivoj snazi običaja odavno smatrali svojim i svojih nasljednika» (Polanyi, 1999, 57). A ta promjena funkcije tla iz obradive zemlje u pašnjake i s tim povezan pokret ograđivanja su definirani kao ekonomski napredak.

Ipak, Polanyi naglašava i sljedeće: da nije bilo dosljedno održavane politike državnika iz razdoblja Tudora i prvih Stuarta, brzina tog napretka mogla je biti još razornija jer o ovoj brzini je uglavnom ovisilo hoće li se ljudi lišeni zemlje, moći prilagoditi promijenjenim uvjetima bez fatalne štete po svoju bit, ljudsku i ekonomsku te hoće li naći svoja zaposlenja u perspektivnim područjima? Engleska je posljedice ograđivanja izdržala bez velike štete samo zato što su «Tudori i prvi Stuarti koristili moć krune da uspore proces «ekonomskog poboljšanja» sve dok ne postane socijalno podnošljiv: «upotrebljavali su moć središnje vlade da pomognu žrtvama preobrazbe i nastojali ga kanalizirati tako da njegov tok bude manje razoran» (Polanyi, 1999, 60). Današnjim rječnikom rečeno, akteri vlasti tj. državne moći su odigrali ulogu amortizacije te preobrazbe bez obzira koji je tada bio njihov interes.

Upravo ovaj primjer može biti paradigmatičan za razumijevanje socio-historijskog okvira u kojem se kontinuirano događao proces društvene promjene u strukturi zanimanja stanovnika koji se istovremeno prikazuje kao napredak u funkciji ekonomskog rasta a zapravo djeluje razorno kao socijalna regresija. Taj okvir je kapitalizam kao sistem tržišnog gospodarstva, što drži autor, predstavlja institucionalnu strukturu koja nije postojala niti u jednom vremenu osim u našem. Do 19. stoljeća nije postajalo ni jedno gospodarstvo kojim bi

upravljalo tržište a dobit i profit ostvareni razmjenom ranije nisu nikada imali ulogu u ljudskom gospodarstvu. Industrijska je revolucija bila druga katastrofa, tvrdi autor: «Radni su ljudi bili natiskani u nova mjesta očajja, takozvane industrijske gradove Engleske; narod sa sela pretvoren je u dehumanizirane stanovnike slamova; obitelj je bila na putu nestajanja, a veliki su dijelovi zemlje brzo nestajali pod gomilama ugljene prašine i otpada što su ih rigali “pakleni žrvnjevi”. Pisci svih gledišta i stranaka, konzervativci i liberali, kapitalisti i socijalisti, podjednako su govorili o socijalnim uvjetima u okviru industrijske revolucije kao o pravom ponoru ljudske degradacije» (Polanyi, 1999, 61). Industrijska je revolucija, zaključuje Polanyi bila tek početak jedne revolucije, ekstremnije i radikalnije od bilo koje sekte, samo što je nova vjera bila potpuno materijalistička i držala je da se svi ljudski problemi mogu riješiti postojanjem neograničene količine materijalnih dobara.

Ono što je za sociološki pristup ovoj temi osobito važno, jest Polanyieva konstatacija da je ta preobrazba zapravo utemeljena na radikalnoj vrijednosnoj transformaciji, budući da je podrazumijevala promjenu motiva djelovanja kod pripadnika društva: motiv uzdržavanja je morao biti zamijenjen motivom dobiti, sve se transakcije pretvaraju u novčane, svi dohoci moraju proizlaziti iz prodaje a to je implicirano u pojmu “tržišni sustav” (Polanyi, 1999, 63). Osobitost toga sustava je kad se jednom uspostavi, mora mu biti dopušteno da se sam regulira bez ičijeg uplitanja a profit više nije zajamčen već ga trgovac mora ostvarivati na tržištu. Polanyi tvrdi kako ta preobrazba više sličići metamorfozi gusjenice nego nekoj promjeni koja bi se mogla opisati kao kontinuirani rast i razvoj. Stoga, zaključuje, «strojna proizvodnja u društvu u kojem vlada trgovina povlači za sobom preobrazbu prirodne i ljudske supstancije društva u robe» (Polanyi, 1999, 64).

Ipak, Polanyi drži da sama struktura zanimanja pripadnika nekog društva nije posljedica isključivo tog tržišnog principa, za razliku od Adama Smitha. Razmatrajući načela koja uzrokuju podjelu rada, Adam Smith je zaključio da podjela rada u društvu ovisi o

postojanju tržišta koje se temelji na “sklonosti u ljudskoj prirodi da mijenja tramp i zamjenjuje jednu stvar za drugu” (Smith, 1952,16) a ta će izreka kasnije postati i temelj pojma ‘homo oeconomicus’. Polanyi drži da je Smithova ekonomska psihologija jednako pogrešna kao i Rousseauova politička psihologija divljaka. Polanyi, naprotiv, tvrdi kako je «podjela rada, pojava stara koliko i društvo a izvire iz razlika svojstvenim činjenicama spola, zemljopisa i individualne obdarenosti a tobožnja čovjekova sklonost da mijenja, tramp i zamjenjuje gotovo je potpuno apokrifna» (Polanyi, 1999, 66) te žestoko kritizira naviku da se sve prije 1776. tj. objavljivanja Smithova Bogatstva naroda gleda tek kao na civilizacijsku predigru. Srednjovjekovna Europa je po svojoj ekonomiji bila sličnija staroj Perziji, Indiji i Kini, kaže Polanyi, te iznosi kako je glavno otkriće tadašnjih povijesnih i antropoloških istraživanja ukazalo na činjenicu da je čovjekovo gospodarstvo u pravilu bilo podređeno njegovim društvenim odnosima te ističe kako «ne djeluje čovjek tako da zaštiti svoje individualne interese za posjedovanjem materijalnih dobara, već da zaštiti svoj društveni položaj, svoje društvene zahtjeve, i svoje društvene snage» (Polanyi, 1999, 68) materijalna dobra cijeni samo ako služe tom cilju.

Temeljna spoznaja jest da su ekonomski sustavi u prošlosti pokretali neekonomski motivi a prvi od ekonomskih povjesničara (kako ga naziva Polanyi) koji se suprotstavio olakom odbacivanju obrazaca tzv. arhaične ekonomije kao irelevantne za pitanje motiva koji je pokreću, bio upravo Max Weber jer je u svojoj komparativnoj analizi ekonomskog djelovanja ustvrdio da je ekonomski sustav oduvijek bio u funkciji društvene organizacije. Obilježja plemenskog društva, između ostalog uključuju odsutnost motiva dobiti; odsutnost načela rada za nagradu, odsutnost ikakve zasebne i distinktivne institucije temeljene na ekonomskim motivima. Glavni motivi arhaične ekonomije su prerasdioba i uzajamnost i takvoj je zajednici isključena ideja profita. (Polanyi, 1999, 74). «Divljak» koji bi individualistički prikupljao hranu ili lovio za vlastiti račun ili za svoju obitelj nije nikad

postojao. Čak i kada se razvijaju zadruge još se ne javlja potreba za tržištem. Polanyi drži da već uvod Aristotelove Politike predstavlja najproročanski putokaz stvoren u društvenim znanostima: *oeconomia*¹² kao načelo proizvodnje za uporabu u kućanstvu, odnosno načelo uporabe, dok je proizvodnja viška za tržište sasvim drugo načelo: načelo dobiti.

Polanyi posebno analizira evoluciju tržišnog obrasca povezanog s motivom razmjene ili trampe, koji je sposoban stvarati specifičnu instituciju-tržište. Zbog toga, naglašava autor, vlast tržišta nad ekonomskim sustavom je od silne važnosti u pogledu cjelokupne organizacije društva: «Ona znači ništa drugo nego da društvo funkcionira kao dopuna tržišta. Umjesto da gospodarstvo bude usađeno u društvene odnose, društveni odnosi su usađeni u ekonomski sustav» (Polanyi, 1999, 80). Stoga je, jedan od glavnih Polanyievih nalaza taj da tržišno gospodarstvo može funkcionirati samo u tržišnom društvu. Značajan uvjet u početku evolucije tržišnog obrasca jest razvoj gradova i urbane civilizacije. Gradovi su bili zaštitnici tržišta ali i sredstvo sprečavanja da se ona šire u seosko okružje i time zadiru u prevladavajuću ekonomsku organizaciju društva a ujedno su isti gradovi sprječavali stvaranje nacionalnog tržišta. Tek je merkantilizam uništio zastarjeli partikularizam lokalnog i međugradskog trgovanja. Sredstvo ujedinjavanja je bio kapital a svrhu je pronašla država u organiziranju resursa cijeloga nacionalnog teritorija za svrhe moći u vanjskim poslovima (Polanyi, 1999, 90). Merkantilizam je oslobodio trgovinu od partikularizma, ali je istovremeno proširio domašaj reguliranja. Ipak, u to je vrijeme ekonomski sustav bio podređen općim društvenim odnosima a tržišta su bila samo uzgredno obilježje institucionalnog ambijenta koje je više nego ikad ranije bilo kontrolirano i regulirano od strane društvene vlasti.

Stoga Polanyi i zaključuje kako nikad prije našeg vremena tržišta nisu bila više nego usputna okolnost ekonomskog života. Tamo gdje su tržišta bujala kao u sustavu merkantilizma, bila su pod kontrolom centralne administracije. Reguliranje i tržišta su rasli

¹² *Oeconomia* kao starogrčka riječ znači upravo "vođenje kućanstva".

zajedno te se nije znalo za samoregulatorno tržište. A najvažnije obilježje modernog tržišnog gospodarstva je samoregulatornost, pa ga Polanyi i definira kao «Ekonomski sustav koji kontroliraju, reguliraju i usmjeravaju jedino tržišta; red u proizvodnji i razdiobi dobara podređen je ovom samoregulatornom mehanizmu» (Polanyi, 1999, 91). Gospodarstvo ove vrste izvodi se iz vjerovanja da se ljudska bića ponašaju na način da postignu maksimalne novčane dobiti. Ono pretpostavlja tržišta na kojima će se ponuda dobara (i usluga) dostupnih po određenoj cijeni izjednačiti s potražnjom uz tu cijenu te pretpostavlja nazočnost novca koji funkcionira kao kupovna moć u rukama svojih vlasnika. Proizvodnju tada kontroliraju cijene jer o njima ovise profiti onih koji upravljaju proizvodnjom; razdioba dobara također ovisi o cijenama, jer cijene tvore dohotke, a dobra se pomoću tih dohodaka proizvode i raspodjeljuju među pripadnicima društva. Pod ovim pretpostavkama, red se u proizvodnji i razdiobi dobara osigurava jedino cijenama.

Polanyi ne zaboravlja ni ulogu države u toj transformaciji: od zaštitnika pred tržištem do zastupnika tržišta, te konstatira kako su danas jedino ispravne one politike i mjere koje će pridonijeti da se osigura samoreguliranje tržišta. U feudalizmu, zemlja i rad su tvorili sastavne dijelove društvene organizacije a i u cehovskom sustavu motivi i okolnosti proizvodnje bili su podređeni općoj organizaciji društva: sve je bilo regulirano pravilima ceha i grada. Sam merkantilni sustav je tek objedinio ove uvjete i ozakonio ih ali je štitio zemlju i rad od komercijalizacije. U engleskoj je već 1563. donesen Zakon o radnicima (ukinut 1813.) a 1601. Zakon o sirotinji kojima se rad štitio. U doba merkantilizma je proizvodnja stavljena pod organizacijsko vodstvo trgovaca koji je poznao tržište, veličinu i kvalitetu potražnje. Onaj koji je kupovao i prodavao, usput je organizirao proizvodnju.

Sve do kraja 18 st. u Zapadnoj je Europi proizvodnja za tržište bila puki dodatak trgovini. Merkantilizam je drža Polanyi bio čak suprotan tržišnom gospodarstvu jer ono nastoji okrenuti odnos i obuhvatit sve elemente proizvodne aktivnosti, uključujući rad, zemlju i

novac. Zato je tržišnom gospodarstvu i potrebno tržišno društvo kako bi redefiniralo uloge i značenja radu, zemlji i novcu, za koje autor drži da nisu ništa drugo doli sama ljudska bića od kojih se sastoji svako društvo i prirodno okruženje u kojemu ono postoji. Uključiti njih u tržišni mehanizam značilo je podrediti supstanciju samoga društva zakonima tržišta: oni su sada roba. Mehanizam tržišta povezan je pojmom robe s raznim elementima proizvodnog života. Robe su ovdje empirijski definirane kao predmeti proizvedeni za prodaju na tržište te se pretpostavlja da je svaki element proizvodne djelatnosti proizveden za prodaju jer će jedino tada biti podložan mehanizmima ponude i potražnje. A Polanyijev glavni cilj je istaknuti kako rad, zemlja i novac nisu robe. Rad je samo drugi naziv za jednu ljudsku aktivnost koja ide sa samim životom, a ova pak nije proizvedena za prodaju, već zbog potpuno drugačijih razloga i ta aktivnost ne može biti odvojena od ostatka života, biti pohranjena ili učinjena mobilnom; zemlja je samo drugi naziv za prirodu koju ne proizvodi čovjek; stvarni je novac, samo znak kupovne moći koja se u pravilu uopće ne proizvodi, već ona nastaje putem mehanizma bankarstva ili državnih financija. Nijedno od ovo troje nije proizvedeno za prodaju. Robna «predstava» rada, zemlje i novca potpuno je fiktivna, zaključuje autor. A unatoč tome upravo se pomoću ove fikcije organiziraju zbiljska tržišta rada, zemlje i novca.

Dakle, ovaj Polanyijev uvid ukazuje da se dogodila radikalna transformacija društvene uloge ekonomskog djelovanja koja je izokrenula odnos društva i ekonomije i da je jedno fiktivno načelo temeljni pokretač svih društvenih promjena u zadnjih nekoliko stoljeća. Društvo je postalo privjesak tržištu i to je ishod svih tih promjena, a država kao agencija pripadnika nekog društva je izgubila svoju funkciju i postalo je puki servis globalnih centara financijske moći.

5. Ivan Rogić: tehnička modernizacija društva kao čimbenik društvene promjene

U knjizi Tehnika i samostalnost, Rogić ističe kako je glavni cilj ove teme «poduprijeti raspravu o horizontu i osnovnim uporištima treće hrvatske modernizacije» (Rogić, 2000,5). Pojam modernizacije Rogić ne prihvaća nekritički, s obzirom na neke razorne učinke «slijepih mjesta modernizacijskog» procesa¹³, no ono što je važno za ovaj rad jest njegovo sabiranje tog višeslojnog procesa oko pojma autonomija, koja, tvrdi Rogić, ukazuje na «životna stanja i odnose zasnovane na intenciji društvenih sudionika (pojedinaca, skupina, institucija) da djeluju samoodređeno» (Rogić, 2000.,6). Proces koji omogućuje takvu autonomiju kroz modernizaciju, jest racionalizacija definirana kao «jačanje znanstvenog znanja koje sada postaje naddruštveni autoritet», odnosno, «isključivanje načela nadnaravne svetosti iz praksa (samo)opisa subjekata moći» (Rogić, 2000,6). Sam sadržaj te autonomije istovremeno obuhvaća likove socijalne autonomije (političke, kulturne i vlasničke) i likove tvorbene tj. proizvodne autonomije te prebivališne, tvrdi Rogić.

Opći predložak socijalnog djelovanja u kojem se pregledno sabiru procesi i prakse navedenih autonomija, Rogić naziva tehnička subjektivnost, koju definira kao «hibridnu (živo-neživu) tvorbu čija konstrukcijska os je intencija da se usavrši/preobrazi životna zbilja kako bi se život uspostavio u mreži likova i stanja određenih ekskluzivno autonomijom (i tvorbenom i identitetnom)» (Rogić, 2000,7). Prema tome, tehnička subjektivnost jest «hibridna tvorba sastavljena od umskih, oniričnih, konstrukcijskih i razmjenskih proizvodnih intencija i zbilja», a njezina temeljna zadaća je proizvoditi cjelinu proizvodnje. Tehnička

¹³ Rogić u knjizi posebno obrađuje tri najvažnija modernizacijska procesa: industrijalizaciju, urbanizaciju i birokratizaciju te njihove učinke na hrvatsko društvo u 19. i 20. st., te ističe kulturne i socijalne imperativne modernizacije – energijsko obilje, jednakost životnih izgleda i trajno zdravlje.

subjektivnost, tvrdi nadalje Rogić, zapravo stvara društvo koje je istodobno proizvod i prirodne plodnosti i tehničke subjektivnosti. Stoga, zaključuje Rogić, povijest modernizacije zapravo jest povijest tehničkog društva koje on definira kao «ukupnost poretka života i spleta sudionika i njihovih odnosa: ono je općim sadržajem (post)modernizacije i zavičajno mjesto autonomije» (Rogić, 2000, 6). Dakle, primjenjujući ovaj Rogićev koncept, društvo u kojem je započet proces modernizacije može se promatrati kao tehničko društvo.

Jedno od obilježja tehničkog društva, važnih za raspravu u ovom radu, očituje se u tome da raspoloživa dobra trebaju biti označena bitno drugačije u odnosu na pred-modernizacijsko razdoblje, iako, kako ističe Rogić: «ne kao plodnošću ubaštinjena dobra (rentirana dobra prirodne plodnosti) nego kao dobra proizvedena na temelju autorske slobode uređene po posebnoj tehničkoj proceduri» (Rogić, 2000,20). Kako su proizvodi, proizvedena materijalna dobra, a usluge zapravo tip «nematerijalne proizvodnje», ova Rogićeva teza može biti primjenjiva i za analizu usluga kao vrsta društvenog djelovanja, jer su uslužne djelatnosti i uslužna zanimanja nadasve plod «autorske slobode uređene (također) po posebnoj tehničkoj proceduri». U tehničkom društvu ta tehnička subjektivnost čak čitavu umsku sferu stavlja pred zadaću da umnost kao znanje o cjelini slobode odredi isključivo proizvodno, naglašava Rogić. Iz toga proizlazi da je «umnost istovrsna umskoj proizvodnji: koliko proizvodi, toliko je određiva i kao stanje. Izvan proizvodnog procesa, umnost je praktično neodrediva (prazna)» (Rogić, 2000, 21).

Nadalje, iznosi autor, umsko projiciranje implicira da se konstrukcijsko (inženjersko) djelovanje, mora uspostaviti kao praksa koja oslobađa, a inženjerska sposobnost ulazeći u tehničku subjektivnost, «mora poslužiti u samooblikovanju tehničke subjektivnosti kao prirodi konkurentnog proizvodnog aktera». Naspram prirode, drži Rogić, inženjer je izravno (umno) zainteresiran za oslobođenje pojedinca od tog «sramotnog» položaja prirodnog sluge, ali i za novu kozmogeničku ulogu neovisna konkurenta to prirodi: «Potonja aspiracija izravno

nagoni na stvaranje/proizvodnju trajnog viška činiđbene sposobnosti jer je horizont konkuriranja prirodi načelno beskonačan. Samo tamo gdje je ostvaren taj višak moguća je i zbiljska tehnička rekonstrukcija» (Rogić,2000, 24). Upravo ovo Rogićevo razmatranje o umskom projiciranju, će poslužiti u razumijevanju procesa tehnizacije usluga kao i socijalne funkcije računala koje je ništa drugo nego tehnička supstitucija nekih mogućnosti ljudskog uma.

Osim takvog umskog projiciranja, ljudima je svojstveno i onirično projiciranje koje implicira da inženjersko djelovanje mora uspostaviti takvu, kaže Rogić «transjezičnu proizvodnju» koja će biti sposobna odsanjane predmete u oniričnoj dramatzaciji slobode tvarno/materijalno uobličiti u nova dobra. Budući da se onirični imperativi izvode iz želja i žudnja, oni inženjerskoj sposobnosti određuju neposredne zadaće, ističe autor, a na toj točki tek u programu modernizacije, uključuje se zamisao o stroju, svijetu strojeva i o novoj epohalnoj proizvodnoj instituciji – industrijskoj tvornici. Rogić ukazuje kako je do tada «socijalni lik stroja» razdijeljen na tri «pretka»: a) protezu – kao prostodušni spreg sila i sredstava u antropologijskom opisu, b) velestroj (L. Mumford) – tehnički sklop velike organizacije ljudskog i životinjskog rada sastavljen za određenu svrhu, c) igračka – inženjerska dosjetka. Ovdje bi se moglo postaviti i sljedeće pitanje, polazeći od ove Rogićeve tipologije: ako je stroj kombinacija oniričko-umskih težnji za supstitucijom fizičke snage i manualnih vještina čovjeka, je li onda i računalo samo daljnja faza tehničke modernizacije tih istih težnji da i intelektualni napor bude zamijenjen strojem?

Stoga, zaključuje Rogić kako je «stroj koliko konstrukcijski toliko i socijalni izum odrediv samo u sklopu šireg izuma autonomnog pojedinca. (Rogić, 2000,25) Tek po uspostavljanju te umsko-onirično-konstrukcijske veze, bilo je moguće, tvrdi autor trasirati

posebnu tehničku modernizaciju društva odnosno tehnički razvitak ili industrijalizaciju¹⁴. Stoga i jest njezin središnji cilj univerzalno (planetarno) stabilizirati kozmogeničke ovlasti tehničke subjektivnosti kao autorskog konkurenta prirodi. Zato ona prožimlje i mijenja sve posebne sektore društvene prakse, mijenjajući najprije skup pravila o umijeću (na koje već upućuje L. von Wiese). Time se oblikuje osnovica tehničkog društva. Primjenjujući ovaj obrazac na gospodarstvo, u toj tehničkoj predodžbi o gospodarstvu, Rogić uočava kako «nije dovoljno dobara kada ih je, po nekoj prigodnoj knjigovodstvenoj inventuri, dovoljno, nego kada ih je, socijalno i egzistencijalno promatrano, previše. Iz te perspektive razmjenski se proces pokazuje u liku socijalne i prostorno-vremenske rasporedbe viškova; njihova aktualna konfiguracija» (Rogić, 2000, 28). Stoga je i samo tržište, zaključuje autor, nužna institucija modernizacije gdje se rekonstruira i socijalna i teritorijalna pristupačnost tehničkim proizvodima po polaznom načelu prirodne jednakosti: svi su ljudi prirodno slobodni.

Na kraju poglavlja, Rogić iznosi nekoliko zaključaka koje naziva «obvezujućim uvidima» (Rogić, 2000, 29) koji će se kasnije u ovom radu koristiti i za razumijevanju procesa tehničke modernizacije uslužnih djelatnosti:

- Tehnička subjektivnost je proizvodni organizator praksa autonomije pojedinca;
- Tehnička subjektivnost je hibridna tvorba sastavljena od mrtvog materijala tehničkih naprava, koje značenjski «žive» od konstrukcijskog umijeća, od onirične energije i imaginacije osjetilnosti, tijela te od idealnih impulsa umnosti i komunikacijske baštine;

¹⁴ Rogić u poglavlju o industrijalizaciji definira industriju kao gospodarski sektor s nekoliko posebnih obilježja: strojna proizvodnja, upotreba energije koje su i same strojno proizvedene (nisu ovisne o biološkoj ponudi ljudskog ili životinjskog tijela); organizacija proizvodnje je po tvorničkom predlošku; standardiziranost proizvodnih postupaka i uvjeta; tipiziranost proizvoda, anonimnost korisničkog lika, te intencija da se brojnost proizvoda izgubi u značenjskom okviru složenice masovna proizvodnja (Rogić, 2000, 37).

- Sposobnost tehničke subjektivnosti da svoju proizvodnju beskonačno usavršava mora biti trajna. Koliko su strojni sklop i praksa savršeniji/noviji, toliko je sadržajnije priznata autonomija pojedinca;
- Proizvodi društvenog rada su također «plodovi»; oni su formalno nastali drugačije, ali je mogućnost da oni nastanu predočena na isti, misterijski/erotični način kao i mogućnost nastanka bića oblikovanih prirodnom plodnošću;
- Iz nužde da skrbi za proizvodnju proizvodnje, tehnička subjektivnost razvija osobitu praksu tehničke univerzalizacije (društva) i tehničke integracije pojedinih sektora modernizacije.

Iz Rogićevog djela može se izvesti jedan od zaključaka kako je upravo težnja za autonomijom pojedinca taj glavni pokretač razvoja tehničke subjektivnosti. To proširuje neke materijalističke antropološke konstrukcije u kojem se čovjek isključivo definira kao biće rada i proizvodnje. Stvaranjem tehničke subjektivnosti, pokazalo se da čovjekova odrednica nije proizvoditi materijalna dobra neposredno, već umom osmisliti stroj koji će proizvoditi ali i usluživati umjesto njega. Tehnička subjektivnost se međutim i dalje razvija, preobražava socijalni svijet te prelazi i pokorava čak i tradicionalni ne-tehnički sektor, što je dovelo i do neželjene posljedice: u težnji za autonomijom čovjek je dopustio da njegovo djelovanje bude regulirano tehničkom subjektivnosti, jer stroj počinje diktirati uvjete društvenog života. Desio se apsurd, u težnji za beskonačnom autonomijom, čovjek ju je trajno izgubio, a tehnička subjektivnost ga je preuzela i zaposjela. Čovjek počinje svoj radni dan pokretanjem stroja/računala kao i slobodno vrijeme po povratku sa rada aktiviranjem nekog tehničkog uređaja, po mogućnosti sa daljinskim upravljačem.

6. Jean Fourastié: tehnički napredak kao društveni čimbenik promjena u potrebama pojedinca

Temeljno pitanje koje Fourastié postavlja u svojoj knjizi iz 1956. Povijest sutrašnjice (*Histoire de Demain*) jest nosi li nam sutrašnjica izobilje ili će prekobrojno ljudstvo umrijeti od gladi 2000. godine te kakva je uloga automatizacije u svemu tome? Analizirajući revolucionarne promjene koje je donijela sveopća tehnifikacija, počevši od mehanizacije u poljoprivredi do automatizacije u proizvodnji, on konstatira da «poljoprivredna proizvodnja, neovisna o plodnosti tla i ciklusa godišnjih doba nije više utopija» (Fourastié, 1968, 57). Uzgojem klorofilnih algi u zatvorenim posudama razdvojena su dva osnovna problema poljoprivrede, problem vode i problem sunca a prinosi tih biljaka prelazili su već tada 50% teoretskog prinosa što je mnogo bolji rezultat nego kod ondašnjih kultura, ističe autor i kaže kako je otvoren put «poljoprivredi u ormaru». Do 1950. mehanizacija se uglavnom sastojala od alatnih strojeva koji su vršili iste kretnje kao radnik ili obrtnik, ali brže i efikasnije. On uočava kako je automatizacijom moguće međusobno spajanje strojeva a usavršena su i dva nova postupka: 1). električne i hidraulične kontrole koje osiguravaju punjenje alatnih strojeva i 2). strojevi prijenosnice koji osiguravaju prenošenje dijelova od jednog stroja na drugi. Na tom su principu konstruirane radionice u kojima se mehanički obavljaju sve faze proizvodnog procesa, naglašava Fourastié i navodi primjer prve tvornice motora koja je bila izgrađena ne na Zapadu nego u Moskvi, gdje su od taljenja metala pa do izrade klipova motora strojevi radili bez manualne intervencije.

No ono što je Fourastié među prvima uočio a što je postalo i temelj teorije o post-industrijskoj transformaciji, je spoznaja da nova tehnička dostignuća ne nadomještaju čovjeka

samo u njegovu radu nego i u mišljenju. Već ti prvi automatizirani strojevi su bili sposobni zabilježiti intenzitet određenog broja pojava, registrirati njihove vrijednosti i na temelju tih vrijednosti izvršiti duge i komplicirane računске operacije, donijeti rezultate i izabrati jedno od mogućih rješenja. Na temelju toga on je anticipirao kako će u sljedećim godinama primjena te nove tehnike omogućiti brži razvoj industrije ali i nekih važnih tercijarnih djelatnosti: knjigovodstva, budžetskih, financijskih i tehničkih kontrola, planiranja i sl. «To izvanredno dostignuće mehanizacije direktno će osloboditi mnogo radne snage, a indirektno će omogućiti do sada nezamislivu racionalizaciju u upravljanju poduzećima i državom» (Fourastié, 1968, 58). On spominje kako još 50-ih godina britansko Ministarstvo socijalnog osiguranja opremilo «elektronski mozak» koji zamjenjuje posao 2360 službenika.

Za njega je tehnički napredak zapravo ključna i polazišna osnova za diobu grana privrednih djelatnosti. On smatra da klasifikacija raznih ekonomskih djelatnosti po sektorima nije kruta a varira prema intenzitetu tehničkog napretka. Nazivi primarni, sekundarni i tercijarni za njega se ne upotrebljavaju zbog diobe ekonomskih djelatnosti na tri sektora već da se odrede tri načina odnosa proizvodnje u pogledu tehničkog napretka. No u tadašnje vrijeme ritam tehničke progresije nije isti u svim privrednim sektorima, uočava autor. U primarnom sektoru, napredak unatrag 150 godina je značajan iako polagan dok je sekundarni sektor koji obuhvaća skup svih industrijskih aktivnosti, mnogo više koristio tehnički napredak od poljoprivrede. Najvažnija tehnička dostignuća su parni stroj početkom 19. stoljeća, električna energija krajem 19. st., a u 20. stoljeću su to alatni strojevi, strojevi prijenosnice, plastične mase i automatizacija.

I u tercijarnom sektor, koji pokriva ostale ljudske djelatnosti a to su uglavnom usluge, tehnička dostignuća imaju sve važniju ulogu, osobito u trgovini, ističe Fourastié te predviđa kako će baš u tercijarnom sektoru stroj znatno ubrzati njihov razvoj. Na to je ukazivao već i tadašnji napredak na polju distribucije proizvoda odnosno prodajnih mjesta, koji se očitovao u

boljoj organizaciji prodavaonica, samoposluživanju kao i prvim prodajnim automatima a predvidio je kako će primjenom elektronike u administrativnim uredskim prostorima doći do važnog preobražaja uvjeta rada. Ipak u osnovnim, tipično ljudskim djelatnostima, kao što su prosvjeta, medicina, pravosuđe, administracija, umjetnost, transport, ugostiteljstvo itd. stroj neće moći potpuno nadomjestiti čovjeka, naglašava Fourastié. Predviđa kako će se tadašnji tercijarni sektor promijeniti i djelomično suziti, ali ne treba očekivati da će u slijedećih 50 godina nestati, čak i u najnaprednijim zemljama i da će u potpunosti biti zamijenjen strojem.

Analizirajući utjecaj tehničkog napretka na tercijarni sektor, Fourastié uočava kako se stvaraju tercijarni kolektivni radovi koji se mogu podijeliti u tri područja: 1) popravak industrijskih predmeta, 2) priprema proizvodnih radova i 3) veze između faktora proizvodnje. Budući da se industrijski proizvodi upotrebom troše i kvare, postoji mnoštvo tih proizvedenih predmeta za koje je potreban popravak i održavanje, pa su dakle radovi na popravcima i održavanju i zanimanja koja za to postoje, tercijarni. Stroj ovdje igra podređenu ulogu, a čovjek glavnu. Zbog toga te djelatnosti zahtijevaju brojnu radnu snagu, što se vidi iz sve veće potrebe za automehaničarima, prodavačima benzina, radio-tehničarima i električarima, odnosno drugim riječima za tehničkim serviserima. Međutim, i u samoj tvornici tj. u industrijskoj proizvodnji složeni strojevi-premosnice zahtijevaju nekoliko sati tjedno za održavanje i reguliranje. A pokretanje takve proizvodnje zahtjeva veliki pripremni rad koji također spada u tercijarnu djelatnost, zaključuje autor.

Osim toga, ističe kako tada sve važnije mjesto u poduzećima zauzima administrativna služba a osobito uredi za planiranje, te zaključuje sljedeće: «Stroj nadomješta i običnog radnika i specijaliziranog ili kvalificiranog, ali ne i učenjake i inženjere potrebne da ga osposobe kao i brojne tehničare za izradu proizvodnih planova i kontrolore za osiguranje redovite proizvodnje i stalnosti kvalitete» (Fourastié, 1968, 64). Nadalje, on drži kako se taj razvoj ne ograničava samo na okvir poduzeća nego se odvija i okviru cjelokupnog društva ali

i cijelog svijeta. Stoga je potreba koordiniranja svih ekonomskih djelatnosti posljedica lančane povezanosti tih aktivnosti koja proizlazi iz podjele rada ovisne o tehničkom napretku.

Dva su temeljna društvena pokretača tehničkog napretka, ističe autor. Prvo, ljudi žele raditi sve manje, a drugo, porast njihovih potreba je beskrajan, iznenađan i brz. Rastom životnog standarda, Fourastié uočava sljedeći problem: hoće li ljudi nastaviti rad u istom radnom vremenu kako bi povisili standard srazmjerno sa samim napretkom produktivnosti ili će koristiti dio tog poboljšanja kako bi što bolje koristili već stečeno? Svjesno ili nesvjesno ljudi su radije snizili svoj životni standard kako bi povećali slobodno vrijeme ili smanjili umor i zato je radni dan skraćen postepeno sa 11 ili 12 sati na 8. Smanjenjem broja radnih dana u tjednu kao i radnih tjedana godišnje, produženim obveznim školovanjem, toliko je skraćena duljina rada unatrag 50 godina da je time francuska nacionalna proizvodnja smanjena na polovicu, ističe autor. Drugim riječima, kad bi Francuzi za života radili onoliko sati koliko su radili njihovi očevi ili djedovi 1900. njihova bi prosječna potrošnja po stanovniku bila dvostruko veća od današnje. Prosječni Francuz, naglašava Fourastié, radio je 1910. god 190 000 sati u tijekom svog života a danas radi 90 000 sati iako živi dulje, no danas se uvjeti rada radnika 19. stoljeća čine neljudskim te u odnosu na današnji dostojan životni standard naroda, tadašnji proizvodni napor izgleda nepravedno težak.

Stoga autor zaključuje sljedeće: «Navesti ljudi da postanu svjesni težine svojih životnih uvjeta pokazujući im promjene što im može donijeti tehnika, jedna je od najsretnijih posljedica tehničkog napretka. Čemu bi služio tehnički napredak kad ne bi bio nadopunjavan socijalnim napretkom. Skraćivanje radnog vremena je jedan od glavnih elementa socijalnih uspjeha prošle polovice stoljeća do kojeg je došlo upornom borbom sindikalnih organizacija» (Fourastié, 1968, 66). Zato i jest jedna od temeljnih Fourastiéovih teza kako je glavna prepreka društvu izobilja upravo pad produktivnosti uvjetovan smanjenim radnim vremenom kao i beskrajan porast ljudskih potreba.

No ono što je posebno važno za društvo usluga kao glavnu temu ovog rada, jest i autorovo uočavanje pojave fenomena potpuno novih potreba koje zahtijevaju razvoj usluga i uslužnih djelatnosti. Za razliku od fizičkih proizvoda i proizvodnje za koje se može dogoditi zasićenje, potrošnja usluga i tercijarnih proizvoda u današnjem svijetu tako je daleko od zasićenosti da su tercijarne potrebe s ljudskog gledišta beskrajno rastezljive u količini a još više u kakvoći, zaključuje Fourastié. Stoga, on predlaže svoj koncept primarnih, sekundarnih i tercijarnih potreba iz kojih se razvijaju privredne djelatnosti odnosno proizvodi i usluge.

Analizirajući primarne ljudske potrebe, autor polazi od teze kako čovjek ima samo jedna usta, jedan želudac i utrobu pa je njegova potrošnja energije ograničena jer ima samo jedno tijelo, jedan mozak i jednu misao, a time dolazi do zasićenja čovjekovih prehrambenih potreba. Primjenjujući tu činjenicu na tadašnji svijet, dolazi do zaključka da bogate zemlje ulaze u zasićenje potreba primarnog sektora. Sekundarne potrebe su sve one potrebe koje se mogu zadovoljiti industrijskim proizvodima, no upravo se kod njih događa najveća promjena u stupnju zasićenosti, pa stoga Fourastié kaže da kada bi potrebe Francuza za industrijskom robom bile iste kao u njihovih pradjedova, danas bi već vjerojatno ostale potpuno zadovoljene. No prosječni Francuz troši 50 puta više uobičajenih industrijskih predmeta nego njegov predak pred 100 godina kao i još mnogo proizvoda kojih prije i nije bilo (plin, struja, benzin itd.). Osobito se to ističe kod Amerikanaca, pa on navodi sljedeći primjer: «Prosječni Amerikanac troši 120 % ishrane prosječnog Francuza, ali više od 1000% industrijskih predmeta, tj. 10 puta toliko tekstila, automobila, sanitarnih i kućanskih aparata, radio-aparata, telefona, mehaničke energije, štampanog ili običnog papira. Svima je poznato da je prosječni američki građanin svjestan da živi «bolje» od svih ostalih naroda, pa ipak još uvijek priželjkuje još jedan auto, ili novu kuću za odmor» (Fourastié, 1968,71).

Stoga zaključuje kako je zasićenost industrijskim dobrima i mehaničkom energijom teže postići nego primarnim proizvodima, jer upotreba sekundarnih produkata ne zahtjeva

asimilaciju koja se vrši u organizmu. Nitko ne kupuje više mlijeka nego što ga može popiti niti više kruha nego što ga može pojesti, ali svejedno svatko kupuje mnogo više knjiga ili novina nego što može pročitati, ističe Fourastié. Ljude ne smeta da imaju dva bicikla ili radio aparata ili 100 gramofonskih ploča makar ih upotrebljavali samo dva puta godišnje.

No, važno je uočiti, drži autor kako potrošnja industrijskih predmeta i mehaničke energije omogućava različite aktivnosti, odnosno djelatnosti: grijanje, rasvjetu, transport, fotografiju, komunikacije, prijenos i reprodukciju zvukova i slika, tisak. A upravo to objašnjava i promjene u socio-profesionalnoj strukturi. Nadalje, zaključuje Fourastié, sigurno je da će intenzitet potražnje neke industrijske robe brzo splasnuti povećanjem broja predmeta na raspolaganju: npr. svako kućanstvo treba auto a drugi auto je potreban domaćinu čim supruga nauči upravljati vozilom, no kad djeca navrše 18 godina, osjetit će se potreba za trećim autom. Nije vjerojatno da bi potražnja za automobilima bila velika u narodu koji bi u prosjeku raspolagao sa četiri auta po domaćinstvu od pet članova. Sekundarnu potrošnju ograničava nužnost povremene upotrebe industrijske robe kao i zadatak održavanja a tipičan sekundarni proizvod je automobil, kaže autor te zaključuje kako se u tom slučaju može pretpostaviti količinska zasićenost. Ali je zato kvalitativno zasićenje nedostižno, jer bi ono pretpostavljalo zastoj napretka i same znanosti, što pokazuje upravo razvoj industrije automobila: nema dijelova na automobilu koji se nije usavršavao ili mijenjao uz čitav niz različitih inovacija i dodatnih funkcija.

Fourastié uvažava znanstvena predviđanja kako će zasićenje tercijarnim proizvodima i uslugama ostati usko ograničeni jer se tipični tercijarni proizvod radikalno razlikuje od primarnog i sekundarnog kako u potrošnji tako i u proizvodnji. Najznačajniji primjeri naglog razvitka tercijarnih potreba su prosvjeta i medicinska služba. Potrebe mladih, odraslih i staraca u tim područjima sve su veće, skoro neograničene i može ih se zadovoljiti samo sve većim zapošljavanjem visoko kvalificirane radne snage, ističe autor te ilustrira kako danas

trebamo 3 puta više liječnika, 6 puta više zubara i 8 puta više nastavnika nego prije 100 god. Zato, sumira Fourastié, potrošnja primarnih dobara vezana je uz probavne organe i njima je ograničena, sekundarna potrošnja proizvoda općenito je vezana uz tjelesnu prisutnost osobe (knjiga je zanimljiva samo ako se čita, fotoaparat samo ako se fotografira) a suprotno tome, tercijarna potreba se proteže na osobu samu ali i na predmete u osobnom vlasništvu.

Uspoređujući sekundarne proizvode i usluge Fourastié dolazi do zaključka kako upotreba sekundarnih proizvoda troši vrijeme a upotreba raznih tercijarnih usluga ga štedi što je njihova osnovna oprečnost. «Ako i kupite na tisuću knjiga, ostat će vam nepristupačne ukoliko ne uzmete bibliotekara da ih klasificira i katalogizira. Upravljati autom i držati ga u redu troši vaše vrijeme, šofer vam ga ušteduje. Gdje i kako odrediti granicu potreba za primanjem usluga kao što su: dvorakinje, djevojke za sve, vrtlari, sobarice, instruktori, brijači, mesari, nastavnici fiskulture, turistički ili sportski vodiči. U tradicionalnom načinu života domaćica mijesi kruh i peče ga u vlastitoj peći. Marokanski Arapi nose umiješani kruh na pečenje u pekaru. Mi smo postepeno zahtijevali ne samo da ga pravi pekar, nego da je pekara u svakoj ulici i da se raznovrsni kruh dostavlja kući» (Fourastié, 1968, 75). Ova Fourastiéova ilustracija je dobar primjer društvenih promjena koje donosi modernizacija čije se posljedice očituju i na promjene u socio-profesionalnoj strukturi, odnosno na morfogenezi elemenata te strukture vidljive u nastajanju novih zanimanja, povećanju potražnje za postojećim ili u kvalitativnom proširenju djelatnosti postojećih.

Promatrajući stupanj razvoja tercijarne proizvodnje odnosno usluga u tadašnjem vremenu, autor je zaključio da se u tercijarnom sektoru vrlo malo koristi tehnički napredak i zato ne može doći do bilo kakvog zasićenja. Potražnja za uslugama vrlo brzo raste kao i posljedica relativnog i progresivnog zadovoljenja primarnih i sekundarnih potreba, drži autor, dok ponuda nasuprot tome raste polagano, jer je mehanizacija nemoćna ili premalo efikasna.

I na kraju ističe kako je na tadašnjem stupnju ljudske evolucije, silna potreba za tercijarnim djelatnostima uvjetovana potrebama svakog bića za dvoje-troje drugih ljudskih bića: «Ti bi se ljudi brinuli za nj, njegovali ga, češljali, kuhali mu, prali, obrađivali vrt, popravljali, služili, podučavali, crtali... a da oni sami ne traže iste usluge» (Fourastié, 1968, 76). Stoga se zasigurno može zaključiti kako je Fourastié među prvima istaknuo značaj utjecaja tehničkih čimbenika na promjene u socio-profesionalnoj strukturi od primarnog do tercijarnog sektora.

No osim navedenog koncepta razvoja strukture potreba i djelatnosti, Fourastié je autor koji istovremeno uočava i negativne, odnosno regresivne posljedice tehničkog napretka. Analizirajući utjecaj tehničkog napretka na ekonomski i socijalni život neke zemlje, on postavlja pitanje: nije li taj napredak također i uzročnik ratova i nezaposlenosti, ne smanjuje li on individualnu slobodu djelovanja i ne stvara li on totalitarne političke pokrete i masovne pristanke sažetim socijalni parolama? Ono što je gotovo konstantno od otkrića i primjene parnog stroja kao i od pretvaranja zemlje u ograđene pašnjake, jest strah ljudi od nezaposlenosti koji izaziva tehnički napredak, ističe Fourastié. Njihova je prirodna reakcija zahtjev da se održi stabilnost zaposlenja bez obzira na tehnološke promjene. Također, tehnički napredak udružen s kapitalizmom izaziva strah od ekonomskih kriza, pa se može postaviti i pitanje je li tehnološka nezaposlenost nepobitan trajan čimbenik modernih ekonomija? Ako automatska postrojenja Forda izbacuju dvostruko više automobila nego stara postrojenja uz upotrebu samo 1/10 radne snage, ako prosječna rafinerija koja je prije automatizacije upošljavala oko 800 ljudi, danas treba samo 12, nema sumnje da tehnički napredak nije samo napredak, već dovodi i do nekih negativnih društvenih pojava.

Fourastié svoje teze gradi na rezultatima istraživanja Alfreda Sauvay-a, koji su već tada pokazivali kako treba razlikovati dvije kategorije progressa u odnosu na njihov utjecaj na zapošljavanje: 1). recesivni progres shvaćen kao «povećanje čovjeka» u odnosu na prirodu:

npr. u poljoprivredi sva tehnička dostignuća koja pružaju čovjeku mogućnost da smanjenom radnom snagom i u kraćem vremenu dobije iz tla istu količinu; ta vrst napretka očituje se u smanjenju radne snage a isti učinak ima i automatizacija, 2). procesivni progres je «povećanje prirode» u odnosu na čovjeka: otkrića sirovinskih izvora šire okvire ekonomije a industrijski razvitak koji proizlazi iz toga otvara nova radna mjesta. U to je vrijeme preko milion ljudi živjelo od proizvodnje automobila, bilo da rade u tvornicama automobila, bilo da su vozači ili mehaničari. Prema tome, ističe Fourastié, recesivni progres dozvoljava čovjeku da prijašnje potrebe zadovolji s manje rada a nasuprot tome procesivni progres zadovoljava potrebe koje prije nisu ni mogle biti zadovoljene. Zato se krivo tvrdi da napredak stvara nove potrebe i otvara nova radna mjesta. Ako potrošnja prehrambenih proizvoda brzo doživljava zasićenost, potražnja industrijskih proizvoda duže raste u prvoj fazi. Nakon nekog vremena usporava se zbog zasićenja ali i pojave potpuno novih proizvoda na tržištu: npr. automobila, radio-aparata, električnih kućanskih aparata i televizora.

Tada, dakle u drugoj polovici 20. stoljeća u najrazvijenijim zemljama, najveća je potražnja u okviru tercijarnih djelatnosti za uslugama, a upravo ta potražnja za uslugama kompenzira provedena smanjivanja radne snage u primarnom sektoru kao i u najstarijim granama sekundarnog sektora. Drugim riječima, Fourastié uočava direktni negativni učinak tehničke modernizacije na zaposlenost, ali ističe činjenicu nastanka novih zanimanja koja zadovoljavaju potrebe koje tek sada mogu biti zadovoljene upravo tehničkom napretkom.

Koliko su te potrebe zaista stvarne ili lažne potrebe, tema je sada već klasičnog Marcuseovog djela «Čovjek jedne dimenzije» gdje on prvi ukazuje na manipulaciju potrebama od strane reklamne industrije i kreiranje lažnih potreba kako bi se povećala osobna potrošnja, čime je postao jedan od prvih kritičara masovnog potrošačkog društva i ideologije konzumerizma koja postaje dominantna u sustavu društvenih vrijednosti.

Fourastié nije ulazio u tu dimenziju problema, ali je zasigurno bio jedan od ključnih autora koji razotkriva zapravo ideološke elemente teorije ekonomskog rasta povezanog sa društvenim razvojem, ukazujući na neke regresivne društvene posljedice tehničkog napretka i utjecaja na individualnu razinu ljudskih potreba. Stoga Fourastiéove teze o dvostrukom učinku tehničkog napretka kroz pojmove *recesivnog* i *procesivnog* progressa uz sam novi pojam *tercijarnih potreba* predstavljaju značajan doprinos suvremenim sociološkim teorijama društvenih promjena.

Zaključak

Rezimirajući najvažnije spoznaje i uvide iz prikazanog, ono na što se u ovom tekstu ponajprije željelo ukazati jest određenu ograničenost, kako u klasičnim teorijama tako i u teorijama razvoja i modernizacije koje su dominirale sredinom 20. stoljeća, čiji autori su bili zasigurno pod većim utjecajem tzv. progresivnih ideologija i filozofskih učenja još od kraja 18. stoljeća. Temeljni fokus u razmatranju društvenih promjena kod prikazanih, suvremenih teoretičara Sztompke i Soa krajem 20. stoljeća, osim odbacivanja apriornih indikatora razvoja i ideologije progresa, jest i u njihovom određivanju objektivnijih i vrijednosno neutralnijih kriterija i indikatora pomoću kojih se analiziraju elementi društvenih promjena i unutar društva i u odnosu na globalnu okolinu o čemu ovisi hoće li se neka promjena proglasiti *društvenim razvojem* a neka druga, *društvenom regresijom*. Primjerice, ako neka tehnička ili organizacijska inovacija čija primjena u industrijskoj proizvodnji ili u organizaciji upravljanja značajno povećava produktivnost kroz efikasnost i efektivnost proizvodnje, istovremeno ukidajući radna mjesta pa i čitava zanimanja, onda ta inovacija ima višestruke i suprotstavljene učinke. S jedne strane utječe na povećanje dobiti vlasniku, smanjenjem troškova proizvodnje smanjuje cijenu proizvodu koji je sad dostupniji većem broju potrošača, od čega u konačnici imaju koristi i državna blagajna. No budući da ista inovacija znači prijetnju onima čiji je rad zamijenila te ih dovodi u stanje nesigurnosti a ubrzo i do strukturalne nezaposlenosti, za te konkretne ljude ta promjena je negativna i regresivna jer ugrožava njihovu materijalnu egzistenciju i vraća ih na nižu stepenicu životnih postignuća. Ovaj pojednostavljeni primjer ukazuje kako se neka inovacija koja je nositelj društvene promjene i njezini učinci s jedne strane mogu interpretirati kao *čimbenik gospodarskog razvoja* a s druge kao *uzročnik socijalne dezintegracije*, što se zapravo konstantno događa još

od upotrebe parnog stroja koji kao efikasniji proizvođač energije zamjenjuje ljudski rad, pa preko primjene elektriciteta, mehanizacije i automatizacije proizvodnje do suvremene robotizacije i informatizacije radnih procesa.

Analizirajući društvo kao društveno polje, Sztompkin model uključuje bitne elemente za analizu nekog procesa koji dovodi do društvene promjene (*forma, posljedice, svijest o promjeni, pokretačke snage tj. setovi uzročnosti, razina društvenog polja i vremensku dimenziju*), a upravo takav pristup uključuje i razvojne i regresivne aspekte te promjene. Taj pristup s obzirom na razinu društvenog polja mogli bismo nazvati mikro- pristupom (pa čak i mezo- pristupom što i sam Sztompka preporuča) dok teorije A. Soa možemo prihvatiti kao globalni makro pristup. On u razmatranju koncepta društvene promjene promatra cjelokupno društvo u odnosu na širi geografski, kulturološki i historijski kontekst koristeći teorijske okvire neomodernizacijske teorije, nove teorije svjetskog sistema i nove teorije zavisnosti.

Stoga, ova dva pristupa mogu poslužiti kao adekvatan suvremeni teorijsko-konceptualni okvir iz kojih se može razvijati istraživački instrumentarij, bez ideoloških ograničenja ranijih suprotstavljenih socioloških paradigmi, i krenuti u operacionalizaciju nekog empirijskog istraživanja društvene promjene, njezinih čimbenika i različitih konzekvenci. Polazeći upravo od Sztompkinog pojma *setovi uzročnosti* u kojima analizira čimbenike društvenih promjena, u ovom smo tekstu razmatrali dva temeljna i presudna čimbenika koja su utjecala na društvene promjene kroz zadnja dva stoljeća: *tehniku i tržište*. Zato možemo na kraju i reći da su tehnička modernizacija o kojoj govore Rogić i Fourastie s jedne strane i proces marketizacije društva o čemu je pisao Polany upravo ti temeljni procesi koji su doveli i do nastanka i do razvoja pa i transformacije (post)industrijskog zapadnog kapitalističkog i konzumerističkog društva koji je poprimio globalne značajke, čije konzekvence tek treba istraživati.

Literatura

- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan.
- Fiamengo, A. (1987). Saint-Simon i Auguste Comte. Sociološka hrestomatija. Zagreb: Naprijed.
- Fisher, I. (1939) Production, primary, secondary and tertiary. *Economic Record* 15, June, 24-38.
- Fourastie, J. (1968). Civilizacija sutrašnjice. Zagreb: Naprijed.
- Giddens, A. (2007). Sociologija. zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Hirschman, A. O. (1999). Retorika reakcije. Zagreb: Politička kultura.
- Katunarić, V. (1990). Teorija društva u Frankfurtskoj školi. Sociološka hrestomatija. Zagreb: Naprijed.
- Marx, K. i Engels, F. (1961). Rani radovi. Zagreb: Naprijed.
- Mićunović, D., ur. (1969). Teorije o društvu. Beograd: V. Karadžić.
- Parsons, T. (1991). Društva. Zagreb: August Cesarec.
- Polanyi, K. (1999). Velika preobrazba. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ritzer, G. (!997). Suvremena sociologijska teorija. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Rogić, I. (2000). Tehnika i samostalnost. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rostow, W.W. (1997). The Stages of Economic Growth: A Non-Communist manifesto. Cambridge: University Press.
- So, A.Y. (1990). Social Change and Development. London: Sage Publications
- Sorokin, P. (1957). Social and Cultural Dynamics. Boston: Porter Sargent Publisher.
- Supek, R. (1987). Herbert Spencer i bilologizam u sociologiji. Zagreb: Naprijed.
- Sztompka, P. (1999). The sociology of social change. Oxford: Blackwell Publichers Ltd .
- Smith, A. (1952). Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Zagreb: Kultura.
- Weber, M. (1978). Economy and Society I. Berkely: University of California Press.

